

M. T. R. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. Ref.
Ser.

717

Title

Vedanta Paribhāṣā

वेदान्तपरिभाषा.

717

: Vedānta Paribhāṣā		Title
:	: Dharmarāja Dvārakī	Author
:	:	Editor
:	:	Year, Vols.
:	:	Publisher
717	:	Remarks

पनामक ~~वि~~ स्पेदं पुस्तकं वेदांतपरिभाषारव्यं ॥ ॥

वे० परि श्रीगणेशायनमः॥ ॥ ब्रह्मविद्याविलासेन भूतभौतिकसंख्यः॥ तन्नोमिपरमात्मानं सच्चिदानंदवि
 १ प्रहं॥१॥ ब्रह्मबोधायमं रानावेदां तार्थावलंबिनी॥ धर्मराजाध्वरींद्रेण परिभाषावितन्य
 ते॥२॥ इह खलु धर्मार्थिकाममोक्षारख्येषु बहुविधपुरुषार्थेषु मोक्ष एव परमपुरुषार्थः॥ न
 स पुनरावर्त्तत इति श्रुत्या तस्यैवानित्यत्वावधारणात्॥ इतरेषां प्रत्यक्षेण तद्यथेह कर्म
 जितो लोकः क्षीयत इति श्रुत्या चानित्यत्वावगमात्॥ सर्वब्रह्मज्ञानादिति ब्रह्मतत्त्वज्ञानं
 प्रमाणं अनिरूप्यते॥ तत्र प्रमाकरणं प्रमाणं॥ तत्र स्मृतिव्यावृत्तं प्रमात्वमनधिगताबाधि
 ताविषयज्ञानत्वं॥ स्मृतिसाधारणत्वाबाधितविषयज्ञानत्वं निरूपस्यापि कालस्थं
 द्वियवेद्यत्वाभ्युपगमेन धारावाहिकबुद्धीनामपि पूर्वपूर्वज्ञानाविषयतत्त्वक्षणविशे
 षविषयत्वेन न तत्रावाप्तिः॥ किं वसिष्ठांते धारावाहिकबुद्धिस्थलेन ज्ञानभेदः किंतु
 यावद्दृष्ट्युराध्याकारांतःकरणवृत्तिरेकैव न तु नाना॥ वृत्तेः स्वविरोधिरत्युत्पत्तिप

र्यंतस्थित्याभ्युपगमात्॥ तथावतत्प्रतिफलितवैतन्यरूपघटादिज्ञानमपि तत्रैतौ कालीनमे
 कमेवेति नाव्याप्तिशंकापि॥ नु नुमिथ्यात्वेन बाधितत्वात्॥ तज्ज्ञानं कथं प्रमाणं॥ उच्यते॥ ब्र
 ह्मसाक्षात्कारानंतरं हि घटादीनां बाधः॥ यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्वेन कं पश्येदिति श्रु
 तेः॥ ननु संसारदशायां बाधः॥ यत्र तु द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यतीति श्रुतेः॥ तथासा
 बाधितपदेन संसारदशायामबाधितत्वं विवक्षितमिति न घटादिप्रमायामव्याप्तिः॥ तदु
 कं॥ देहात्मप्रत्ययो यद्वत्प्रमाणत्वेन कल्पितः॥ लौकिकं तद्देवेदं प्रमाणं त्वात्मनि श्रूय
 दिति॥ आत्मनि श्रूयद्ब्रह्मसाक्षात्कारपर्यंतमित्यर्थः॥ लौकिकं घटादिज्ञानमित्यर्थः
 तानि च प्रमाणा निषट्॥ प्रत्यक्षानुमानोपमानगनार्थापत्यनुपलब्धिभेदात्॥ तत्र प्र
 त्यक्षप्रमायाः कुर्यात्प्रत्यक्षं प्रमाणं॥ प्रत्यक्षप्रमायां तत्रैतन्यमेव॥ यत्साक्षादपरोक्षा
 दिति श्रुतेः॥ अपरोक्षादित्यस्य अपरोक्षमित्यर्थः॥ ननु वैतन्यमनादितत्कथं वक्ष्यते

वे० परि

२

स्तत्करणेन प्रमाणत्वमिति उच्यते। चैतन्याभिधानं ज्ञानं तत्करणवृत्तिरिन्द्रियसन्निकर्षादिना ज्ञा
यत इति वृत्तिविशिष्टं चैतन्यमादिमदित्युच्यते। ज्ञानावच्छेदकत्वाच्च वृत्तौ ज्ञानत्वोपशारः। त
दुक्तं विवरणे ॥ अंतःकरणवृत्तौ ज्ञानत्वोपशारादिति। ननु निरवयवस्यांतःकरणस्य प
रिणामात्मिका वृत्तिः कथं। इत्थं। न तावदंतःकरणं निरवयवं सादिद्रव्यत्वेन सावयवत्वात्
सादित्वं स तन्मनोऽस्त्यजतेत्यादि श्रुतेः। वृत्तिरूपज्ञानस्य मनो धर्मत्वे व कामः संकल्पावि
विकित्साश्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ज्ञेयधर्मश्चित्तेतत्सर्वमन एवेति श्रुतिमानं। धीशब्दे
न ज्ञानाभिधानात्। अतएव कामादेरपि मनो धर्मत्वं। ननु कामादेरंतःकरणत्वेनाहमि
च्छाम्यहं जानाम्यहं विभेमीत्याद्यनुभव आत्मधर्मत्वमवगाहमानः कथमुपपद्यते।
उच्यते ॥ अयः पिंडस्य दग्धत्वाभावेऽपि दग्धताश्रयवद्भितादात्म्याध्यासाद्यथायोदह
तीति व्यवहारस्तथा सुखाद्याकारपरिणाम्यंतःकरणैक्याध्यासादहं सुखीत्यादिव्यवहारः

२

रः। ननु अंतःकरणस्येन्द्रियतया तीन्द्रियत्वात् कथं प्रत्यक्षविषयता। उच्यते। न तावदंतःकरणमि
न्द्रियमित्यत्र मानमस्ति। मनःषष्ठानीन्द्रियाणि। तन्मगवद्गीतावचनं मानमिति चेत्। न। अ
निन्द्रियेणापि मनसा षट्संख्या पूरणविरोधात्। नहि इंद्रियगतसंख्या पूरणं इंद्रियेणे
वेति नियमः। यजमानपंचमाइडाभक्षयतीत्यत्र ऋत्विग्गतपंचत्वसंख्याया अनृत्वि
ज्ञापियजमानेन। वेदानध्यापयामास महाभारतपंचमानित्यत्र वेदगतपंचत्वसंख्या
या अवेदेनापि महाभारतेन पूरणदर्शनात्। इंद्रियेभ्यः परानैर्घोद्यैर्घ्यर्थेभ्यश्च परां
मन इत्यादि श्रुत्या मनसोऽनिन्द्रियत्वावगमाच्च। न च मनसो निन्द्रियत्वे सुखादि प्रत्य
क्षस्य साक्षात्त्वं न स्यादिति वाच्यं। न हीन्द्रियजन्यत्वेन ज्ञानस्य साक्षात्त्वं ॥ अनुमि
त्यादेरपि मनो जन्यतया साक्षात्त्वापत्तेः। ईश्वरज्ञानस्या जन्यतया साक्षात्त्वाना
पत्तेश्च। सिद्धांते प्रत्यक्षत्वप्रयोजकं किमिति चेत्। किं ज्ञानगतस्य प्रत्यक्षत्वस्य प्र

वे० परि ३ योजकं पृष्ठस्ति उत विषयगतस्य आद्यप्रमाणस्यैतन्मस्य विषयावच्छिन्नवैतन्याभेद इति ब्रूमः ॥
 तथा हि त्रिविधं वैतन्यं । प्रमातृवैतन्यं प्रमाणवैतन्यं विषयवैतन्यं चेति । अत्र घटाद्यवच्छिन्नं
 वैतन्यं विषयवैतन्यं । अंतःकरणवृत्त्यवच्छिन्नं प्रमाणवैतन्यं । अंतःकरणवच्छिन्नं प्रमातृवैत
 न्यंतत्र यथा तडागो दकं छिद्रान्निर्गत्य कुल्यात्मना केदारौ दकान्प्रविश्य तद्देववतुष्कोणत्वाद्या
 कारं भवति । तैजसमंतःकरणमपि चक्षुरादिद्वारा घटादिविषयदेशंगत्वा घटादिविषयाद्या
 कारेण परिणमते । स एव परिणामो वृत्तिरित्युच्यते । अनुमित्यादिस्थले तु नांतःकरणस्य व
 द्यादिदेशगमनं व ह्यादिश्चक्षुराद्यसान्निर्कर्षात् । तथा वायं घट इति प्रत्यक्षस्थले घटा
 देशश्चक्षुरादिवृत्ते श्रवहिरेकत्र देशे समवधानात्तदुभयावच्छिन्नं वैतन्यमेकमेव । विभा
 जकयोरप्यंतःकरणवृत्तिघटादिविषययोरेकदेशस्थत्वेन भेदाजनकत्वात् । अतएव
 हांतर्वृत्तिघटावच्छिन्नं चाकाशो नमगवच्छिन्नाकाशादिद्यते । तथा वायं घट इति घट

प्रत्यक्षस्थले घटाकारवृत्तेर्घटसंयोगितया घटावच्छिन्नवैतन्या तद्वृत्त्यवच्छिन्नवैतन्यस्याभिन्न
 तथा तत्र घटज्ञानस्य घटाकारांशे प्रत्यक्षत्वं । सुखदुःखाद्यवच्छिन्नवैतन्यस्य तद्वृत्तिवैतन्यस्य रनि
 यमेनैकदेशस्थितोपाधिद्वयावच्छिन्नत्वान्नियमेनाहं सुखीत्यादिज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वं ।
 नन्वेवं सुखादिस्मरणस्यापि सुखाद्यंशे प्रत्यक्षतापत्तिरिति चेत् । तत्र स्मर्यमाणसुखस्याती
 तत्वे स्ववृत्तिस्मृतिरूपांतःकरणवृत्तेर्वर्तमानत्वेन तत्रोपाध्याभिन्नकालीनतया तत्र द
 वच्छिन्नवैतन्ययोर्भेदात् । उपाध्योरेकदेशस्थत्वे सत्येककालीनत्वस्यैवोपधेयाभेदप्रयोक्त
 कत्वाद्यदिवैकदेशस्थत्वमात्रमुपधेयाभेदप्रयोक्तकं तदा हि पूर्वसुखीत्यादिस्मृतावतिष्ठापि
 वारणाय वर्तमानत्वं विषयविशेषादेयं । नन्वेवमपि स्वकीयधर्माधर्मो वर्तमानो यदा शब्दा
 दिना ज्ञायते तदा तादृशशब्दज्ञानादावतिष्ठापिः तत्र धर्माद्यवच्छिन्नतद्वृत्त्यवच्छिन्नवैतन्य
 योरेकत्वादिति चेन्न । योग्यस्यापि विषयविशेषणत्वात् । अंतःकरणधर्मत्वाविशेषिकं

वे० परि

४

विद्योग्यं किं विद्योग्यमित्यत्र फलबलकल्पः स्वभाववशराणं । अन्यथा न्यायमतेपि आ
त्मगुणत्वात्तुखादिवद्धर्मादेरपि प्रत्यक्षत्वापत्तिर्दुर्वारा । नचैवमपि वर्तमानतादशायामहंसुखी
त्यादिवाक्यजन्यज्ञानस्य प्रत्यक्षतास्यादिति वाच्यं । दृष्टत्वात् । दशमस्त्वमसीत्यादौ सन्निकृष्ट
विषयेशब्दादपरोक्षज्ञानाभ्युपगमात् । अतएव पर्वतो वद्विमानित्यादिज्ञानमपि बह्वंशे परोक्षं
पर्वतांशे । परोक्षं पर्वताद्यविच्छिन्नैतन्यबहिर्निःसृतान्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नैतन्याभेदा
त् । वद्वंशे तु अंतःकरणवृत्तिनिर्गमनाभावेन वद्व्यवच्छिन्नैतन्यस्य प्रमाणैतन्यस्य वृ
त्त्यभेदात् । तथावानुभवः पर्वतं पश्यामिव द्द्विमानुमिनोमीति । न्यायमते च पर्वतमनुमि
नोमीत्यनुव्यावसायापत्तिः । असन्निकृष्टपक्षकानुमितौ तु सर्वांशे ज्ञानं परोक्षं सुरभिर्व
दनमित्यादिज्ञानमपि वदनखंडांशे अपरोक्षं न सर्वांशे सौरभस्य वक्षुरिंद्रियायोग्यतया
योग्यत्वघटितस्य निरुक्तलक्षणस्याभावात् । नचैवमेकज्ञाने परोक्षत्वापरोक्षत्वाभ्युप

४

गमेतयोर्जातित्वेन स्यादिति वाच्यं दृष्टत्वात् । जातित्वोपाधित्वपरिभाषायाः सकलप्रमाणगोचर
तया अप्रामाणिकत्वात् । घटोयमित्यादिप्रत्यक्षं हि घटत्वादिसद्भावे प्रमाणं न तु तस्य जाति
त्वेपि । जातित्वरूपसाध्याप्रसिद्ध्या तत्साधकानुमानस्याप्यनवकाशात् । समवायाप्रसि
द्ध्या ब्रह्मभिन्ननिखिलप्रपञ्चस्यानित्यतयावनित्यत्वसमवेतत्वघटितं जातित्वस्य घट
त्वादावसिद्धेश्च । एवमेवोपाधित्वं निरसनीयं । पर्वतो वद्विमानित्यादौ च पर्वतांशे वद्वंशे
यांतःकरणवृत्तिभेदांगीकारेण तद्वृत्त्यवच्छेदकभेदेन परोक्षत्वापरोक्षत्वयोरेकत्वं न
तन्यवृत्तौ न विरोधः । तथा च तत्र दिंद्रिययोग्यवर्तमानविषयावच्छिन्नैतन्याभिन्नत्वं
तदाकारवृत्त्यवच्छिन्नज्ञानस्य तत्तदंशे प्रत्यक्षत्वं । घटादेर्विषयस्य प्रत्यक्षत्वं तु प्रमात्र
भिन्नत्वं । ननु कथं घटपटादेरंतःकरणैतन्याभेदात् । अहमिमं पश्यामीति भेदानुभव
विरोधादिति चेन्न । उच्यते । प्रमात्रभेदो न तावदेकं किंतु प्रमात्रसत्तातिरिक्तसत्ताक

वे.परि

५

त्वाभावः। यथावद्यदेः स्वावच्छिन्नं चैतन्येऽध्यस्ततया विषयं चैतन्यं सत्तैव घटादिसत्ता। अधि
ष्ठानसत्तातिरिक्तसत्ताया आरोपितसत्ताया अनङ्गीकारात्। विषयं चैतन्यं सत्तैव घटादिसत्ता
रेण प्रमातृ चैतन्यमेवेति प्रमातृ चैतन्यस्यैव घटादिसत्ता न तया प्रमातृ सत्तैव घटादि
सत्तानान्या। तसिद्धं घटादेरपरोक्षत्वं। अनुमित्यादिस्थले तः करणस्य कर्मादौ दे
शानिर्गमनाभावे न बह्ववच्छिन्नं चैतन्यस्य प्रमातृ चैतन्यानात्मकतया बह्वादिसत्ता प्रमा
तृ सत्तातोभिन्नोति नातिव्याप्तिः। नन्वेवमपि धर्माधर्मादिगोचरानुमित्यादिस्थले धर्मा
धर्मादिप्रत्यक्षत्वापत्तिः। धर्माद्यवच्छिन्नं चैतन्यस्य प्रमातृ चैतन्याभिन्नतया धर्मादि
सत्तायाः प्रमातृ सत्तानतिरेकादिति चेत्। न। योग्यत्वस्यापि विषयविशेषणत्वात्।
नन्वेवमपि रूपी घट इति प्रत्यक्षस्थले घटगतपरिमाणादेः प्रत्यक्षत्वापत्तिः रूपाद्य
वच्छिन्नं चैतन्यस्य परिमाणावच्छिन्नं चैतन्यस्यैकतयारूपावच्छिन्नं चैतन्यस्य प्रमातृ चै

५

तन्याभेदे परिमाणाद्यवच्छिन्नं चैतन्यस्यापि प्रमात्रभिन्नतया परिमाणसत्ताया रूपप्रमातृ स
त्तातिरिक्तत्वाभावादिति चेत्। न। तत्तदाकारवृत्त्युपहितत्वस्यापि प्रमातृ विशेषणत्वा
त्। रूपाकारवृत्तिरदृश्या परिमाणाकारवृत्त्यभावेन परिमाणाकारवृत्त्युपहितप्रमा
तृ चैतन्याभिन्नसत्ताकत्वाभावेनातिव्याप्त्यभावात्। नन्वेवं चैतन्यापत्तिः। अनव
स्थाभियावृत्तिगोचरवृत्त्यनङ्गीकारेण तत्र स्वाकारवृत्त्युपहितत्वघटितोक्तलक्षणा
भावादिति चेत्। न। अनवस्थाभियावृत्तेरस्यंतरा विषयत्वेऽपि स्वविषयत्वाभ्युपगमे
न स्वविषयवृत्त्युपहितप्रमातृ चैतन्याभिन्नसत्तात्वस्य तत्रापि भावात्। एवं शतः
करणतद्दर्मादीनां केवलसाक्षिविषयत्वेऽपि तत्तदाकारवृत्त्युपगमेनोक्तलक्षणा
स्य तत्रापि सत्त्वान्तापत्तिः। न शतः करणतद्दर्मादीनां वृत्तिविषयत्वाभ्युपगमे केव
लसाक्षिविषयत्वाभ्युपगमे विरोध इति वाच्यं। न हि वृत्तिविना साक्षिविषयत्वं के

वे०परि

६

वलसाक्षिविषयत्वं। केवलसाक्षिवेद्यत्वं। किंलिङ्गिद्यानुमानादिप्रमाणव्यापारमंतरेण
साक्षिविषयत्वं। केवलसाक्षिवेद्यत्वं। अतएवाहंकारटीकायां। आचार्यैरहमाका
रांतःकरणवृत्तिरंगीकृता। अतएवप्रातिभासिकरजतस्थलेरजताकाराविद्यावृ
त्तिः सांप्रदायिकैरंगीकृता। तथाचांतःकरणतद्गुणदिषुकेवलसाक्षिवेद्येषु रज्युप
हितत्वपटितलक्षणस्याव्याप्तिः। तदयं निर्गलितार्थः। स्वाकाररज्युपहितप्रमा
तृवैतन्यसत्तातिरिक्तसत्ताकत्वभ्रूयत्वेसतियोग्यत्वंविषयस्य प्रत्यक्षत्वं। तत्रसं
योगसंयुक्ततादात्म्यादीनां सन्निकर्षाणां वैतन्याभिव्यंजकवृत्तिजननेविनियो
गः। सावदृतिश्चतुर्विधा। संशयोनिश्चयो गर्वः स्मरणमिति। एवंविधवृत्तिभेदे
कमपि अंतःकरणमन इति बुद्धिरिति अहंकार इति वित्तमिति वाख्यायते। तदुक्तं। ६
मनो बुद्धिरहंकारश्चित्तंकरणमांतरं। संशयोनिश्चयोर्गर्वः स्मरणविषया इमे। तत्र

प्रत्यक्षद्विविधं। सविकल्पकनिर्विकल्पकमेवात। तत्रसविकल्पकं वैशिष्ट्यावगाहिज्ञा
नं। यथाघटं ज्ञानामीत्यादिज्ञानं। निर्विकल्पकं तु संसर्गानवगाहिज्ञानं। यथासोयं
देवदत्तः। तत्त्वमसीत्यादिवाक्यजन्यज्ञानं। ननुशाब्दमिदंज्ञानं। प्रत्यक्षं इंद्रियाजन्य
त्वादिति चेत्। न। नहींद्रियजन्यत्वं प्रत्यक्षत्वं तत्रं। दूषितत्वात्। किंतु योग्यवर्तमा
नविषयत्वेसतिविषयवैतन्याभिन्नत्वमित्युक्तं। तथावसोयं देवदत्त इति वाक्यज
न्यज्ञानस्य सन्निकर्षविषयतया बहिर्निःसृतांतःकरणवृत्त्युपगमेन देवदत्ता
वकिं न वैतन्यावृत्त्यवच्छिन्नवैतन्यस्याभेदेन सोयं देवदत्त इति वाक्यजन्यज्ञा
नस्य प्रत्यक्षत्वं। एवं तत्त्वमसीति वाक्यजन्यज्ञानस्यापि तत्र प्रमातृत्वविषयतया
तदुभयाभेदस्य सत्वात्। ननु वाक्यजन्यज्ञानस्य पदार्थसंसर्गावगाहितया कथं
निर्विकल्पकत्वं। उच्यते। वाक्यजन्यज्ञानविषयत्वेन पदार्थसंसर्गत्वं तत्रं। अ

नभिमतसंसर्गस्यापिवाक्यजन्यतानविषयत्वापत्तेः। किंतु तात्पर्यविषयत्वं प्रकृतेव सदेव सौम्ये
 दमित्युपक्रम्य तत्सत्यं स आत्मतत्त्वमसि श्वेतकेतो इत्युपसंहारेण विभुद्देवदत्तनिवेदनात्ता
 त्पर्यमवसितमिति कथं तात्पर्याविषयसंसर्गमवगाहयेत्। इदमेव तत्त्वमस्यादिवाक्याना
 मखंडार्थत्वं संसर्गानवगाह्यार्थकानजनकत्वमिति। तदुक्तं। संसर्गसंगिसम्यक्
 धीहेतुताया गिरामियं उक्तारवर्थता। यदा तत्प्रातिपदिकार्थता। प्रातिपदिकार्थमात्र
 परत्वं वाऽखंडार्थत्वमिति वतुर्थपादार्थः। तच्च प्रत्यक्षं पुनर्द्विविधं। जीवसाक्षी ईश्व
 रसाक्षी वेति। तत्र जीवो नामांतःकरणवच्छिन्नवैतन्यं। तत्साक्षी तु अंतःकरणोप
 हितं वैतन्यं। अंतःकरणस्य विशेषणोपाधित्वाभ्यामनयोर्भेदः। विशेषणं वकार्या
 न्वयी। उपाधिश्च कार्यान्वयी व्यावर्तको वर्तमानश्च। रूपविशिष्टो घटोऽमित्यइत्य
 न्तरूपं विशेषणं। कर्णशङ्कुत्ववच्छिन्नं नभःश्रोत्रमित्यत्र कर्णशङ्कुली उपाधिः। अ

यमेवोपाधिर्नैयायिकैः परिचायक इत्युच्यते। प्रकृते वांतःकरणस्य जडतया विषयभासकत्वायो
 गेनैविषयभासकवैतन्योपाधित्वं। अयं च जडसाक्षी प्रत्यात्मं जानाएकत्वे वैत्रावगते मैत्रस्या
 प्यनुसंधानप्रसंगः। ईश्वरसाक्षी तु मायोपहितं वैतन्यं तच्चैकंतदुपाधिभूतमायाया ए
 कत्वात्। इदो मायाभिरिति श्रुतो मायाभिरिति ब्रह्मवचनस्य मायागतशक्तिविशेषाभि
 प्रायतया मायागतसत्त्वरजस्तमोसुप्रगुणाभिप्रायतया बोधपत्तेः। माया तु प्रकृते वि
 द्यान्मायिनं तु महेश्वरं। तरत्यविद्याविततां हृदियस्मिन्निवेशिते। योगीमायाममेया
 यतस्मै विद्यात्मने नमः। अज्ञामेकांलोहितशुक्लरुक्तां बद्धां प्रज्ञां जनयंती सरूपां।
 अतो ह्येको नृपमाणो नृशेते इत्यादि श्रुतिषु एकवचनबलेन मायाया एकत्वं नि
 श्चीयते। ततश्च तदुपहितसमस्तवैतन्यमीश्वरसाक्षी तज्ज्ञानादितदुपाधेर्मयाया अ

वे० परि

—

नादित्वात्। मायावच्छिन्नं वैतन्यं परमेश्वरः। मायाया विशेषणत्वे ईश्वरत्वं। उपाधित्वे साक्षित्वमिति
ईश्वरसाक्षित्वयोर्भेदः। ननु धर्मिणो ईश्वरतत्साक्षिणोः। सवपरमेश्वर एकोपि स्त्रोपाधिभूतमायानिष्ठ
सत्त्वादिगुणभेदेन ब्रह्मविष्णुमहेश्वरशब्दवाच्यतां भङ्गते। ननु ईश्वरसाक्षिणो रनादित्वे तदैक्ष
तेत्यादि स्मृष्टिसमये परमेश्वरस्यागंतुकामीक्षणमुच्यमानं कथमुपपद्यते। उच्यते। य
थाविषयं यं द्रियसन्निकर्षादिकारणवशेन जीवोपाध्यंतः करणवृत्तिभेदा जायंते। तथा
स्मृज्यमानप्राणिकर्मवशेन परमेश्वरोपाधिभूतमायायां वृत्तिविशेषाद्दमिदानीं स
हर्तव्यमित्याकारं जायंते। तासां च तृतीयांसादित्वात् तत्प्रतिबिंबितं वैतन्यमपि सादी
त्युच्यते। एवसाक्षिदेविध्येन प्रत्यक्षज्ञानदैविध्यं। प्रत्यक्षत्वं वदेयगतं इति गतं च नि
रूपितं। तत्र प्रसि गतप्रत्यक्षत्वस्य सामान्यलक्षणं वित्वमेव। पर्वतो वद्विमानित्यादावपि
चङ्गाद्याकारवत्पुपहितं वैतन्यं स्वात्मसुखप्रकाशतया प्रत्यक्षत्वात्। तत्र द्विषयां

—

श प्रत्यक्षत्वं तु पूर्वोक्तमेव। तस्य भ्रान्तिरूप्य प्रत्यक्षेनातिव्याप्तिः। भ्रमप्रमासाधारणप्रत्यक्षत्व
सामान्यनिर्वचने तस्यापि लक्ष्यत्वात्। यदा तु प्रत्यक्षप्रमाया एवलक्षणं वक्तव्यं। तदा तु पूर्वोक्तल
क्षणोऽबाधितत्वं विषयविशेषणं देयं। भुक्तिरूप्यादिभ्रमस्य संस्कारकालीनबाधविषयप्रा
तिभासिकरजतादिविषयत्वात्। ननु संवादि प्रवृत्त्या भ्रान्तिज्ञानसिद्धावपि तस्या प्रातिभा
सिकतत्कालोत्पन्नरजतादिविषयकत्वे। न प्रमाणां देशांतरीयरजतस्यैव क्लृप्तस्य तद्विष
यत्वसंभवादिति चेन्न। तस्यासन्निकृष्टतया प्रत्यक्षविषयत्वायोगात्। न वद्विज्ञानं तत्र प्रत्यास
त्तिः। ज्ञानस्य तत्र प्रत्यासत्तित्वे तत्त एव ब्रह्मादेः प्रत्यक्षत्वापत्तौ अनुमानाद्युक्ते दापत्तौ न
नुरजतोत्पादकानां रजतावयवानां अभावे शुक्लोत्वापि कथं रजतमुत्पद्यत इति चेत्।
उच्यते। न हिलोकसिद्धसामग्रीप्रतिभासिकरजतोत्पादिका किंतु विलक्षणोव। तथाहि
कावादिद्रष्टितलोवनस्य पुरोवर्तिद्रव्यसंयोगादिदमाकारत्वाकविक्रयाकारावकाविदंतः

वे० प०

९

करणावृत्तिरुदेति। तस्यावृत्ताविदमवृत्तिर्नैतन्यं प्रतिबिंबते। तत्र पूर्वोक्तरीत्या वृत्तेर्निर्गमने
नेदमवृत्तिर्नैतन्यं वृत्तवृत्तिर्नैतन्यं प्रमातृवैतन्यं वाप्तिर्नैतन्यं भवति। ततश्च प्रमातृवैत
न्याप्तिर्नैतन्यविषयवैतन्यनिष्ठाश्रुतिवत्प्रकारिकाविद्यावाक्यविक्रयादिमादृश्यसंदर्शन
समुद्घाधितरुतसंस्कारसध्विनीनाकावादिदोषसमवहितारुतसुपार्थाकारेणारुतज्ञा
भावाकारेणपरिणमते। परिणामेनामउपादानसमसत्ताककार्यापत्तिः। विवर्त्तनामउ
पादानविषमसत्ताककार्यापत्तिः। प्रातिभासिकरुतंवाविद्यापेक्षयापरिणामः। वैत
न्यापेक्षयाविवर्त्तइतिबोध्यते। अविद्यापरिणामरूपंरुतद्रुततमविद्याधिष्ठानेद्रुमवि
त्तिर्नैतन्येववर्त्तते। अस्मन्मते सर्वस्यापिकार्यस्यस्योपादानाविद्याधिष्ठानाश्रितत्वं
नियमात्। ननुवैतन्यनिष्ठरुतस्यकथमिदंरुतमितिपुरोवर्त्तिनातादात्म्यं। उच्यते।
यथान्यायमतेऽनात्मनिष्ठस्यसुखादेःशरीरनिष्ठत्वेनोपलभ्यते। शरीरस्यसुखाद्यधि

करणत्वावच्छेदकत्वात्। तथावैतन्यमात्रस्यरुतंप्रत्यनधिष्ठानतयाद्रुमवृत्तिर्नैतन्यस्यदेतै
धिष्ठानत्वेनद्रुमोवच्छेदकतयारुतस्यपुरोवर्त्तिसंसर्गप्रत्ययउपपद्यते। तस्यवविषयवैत
न्यस्यतदंतःकरणोपहितेवैतन्याप्तिर्नैतन्याविषयवैतन्येअध्यस्तमपिरुतंसाक्षिण्यध्य
स्तंकेवलसाक्षिवेद्यंसुखादिवदनन्यवेद्यमितिबोध्यते। ननुसाक्षिण्यध्यस्तत्वेअहंरुत
तमितिप्रत्ययःस्यात्। अहंसुखीतिवदितिवेत्। उच्यते। नहिसुखादीनामंतःकरण
वृत्तिर्नैतन्यनिष्ठाविद्याकार्यत्वप्रयुक्तंअहंसुखीतिज्ञानं। सुखादीनांघटादिव
त्शुद्धवैतन्यएवाध्यासात्। किंतुयदाकारानुभवंसंस्कारसहकृताविद्याकार्यत्वंयस्य
तस्यतदाकारानुभवविषयत्वमित्येवानुगतंनियामकं तथावेदमाकारानुभवसंस्कार
सहकृताविद्याकार्यत्वात्घटादेरिदमाकारानुभवविषयत्वं। अहमाकारानुभववाहित
संस्कारसहिताविद्याकार्यत्वादंतःकरणादेरहमनुभवविषयत्वं। शरीरेन्द्रियादेरुभयविधा

वे० प० १० नुभवसंस्कारसहिताविद्याकार्यत्वादनुभवविषयत्वं। तथा नोभयविधानुभवः इ
 दंशरीरं अहं देही। अहं मनुष्यः अहं ब्राह्मणः इदं रक्षरं हं काणः इदं श्रोत्रमहं वधिरिति। प्र
 कृते च प्रातिभासिकरजतस्य प्रमात्वे तन्यासिन्नेदमवच्छिन्नं तन्यमिष्टाविद्याकार्यत्वेपि
 इदं रजतमिति सत्यस्थलीयेदमंशाकारानुभवाहितसंस्कारजन्यत्वादिदमाकारानुभववि
 षयतानत्वं हं रजतमित्यहमाकारानुभवविषयतेति अनुसंधेयं। नन्वेवमपि मिथ्यारज
 तस्य साक्षात्साक्षिसंबंधितया भानसंभवे रजतगोचरज्ञानाभासरूपाया अविद्यावृ
 त्तेरभ्युपगमः किमर्थ इति चेत्। उच्यते। स्वगोचरवृत्त्युपहितं तन्यसिन्नसत्ता कत्वा भा
 वस्य विषयापरोक्ष्यरूपतया रजतस्यापरोक्षत्वसिद्धये तदभ्युपगमात्। ननु इदं रजतं
 जताकारवृत्तेश्च प्रत्येकमेकैकविषयत्वे गुरुमतवत् विशिष्टज्ञानानभ्युपगमे कुतो भ्रम १०
 ज्ञानसिद्धिरिति चेन्न। वृत्तिद्वयप्रतिबिंबितत्वे तन्यस्य एकस्य सत्यमिथ्यावस्तुतादात्म्या

वगाहितेन भ्रमत्वस्वीकारात्। अतएव साक्षिज्ञानस्य सत्यासत्यविषयतया प्रामाण्यातिशयमाह अप्रामा
 ण्योक्तिः सांप्रदायिकानां। ननु सिद्धांतदेशांतरीयरजतमयविद्याकार्यमध्यस्तं वेति कथं भुक्तिरूपतो
 बेलक्षणमिति चेन्न। त्वन्मतेऽपि सत्यत्वाविशेषेपि केषां वित्क्षणिकत्वं केषां वित्क्षणयित्वमित्यत्र पदेव
 नियामकं तदेव स्वप्नावविशेषादिकं नमपि। यद्वा च दायध्यासे अविद्यैव दोषत्वेनापि हेतुः। भुक्ति
 रूपध्यासे कावाद्यो दोषाः। तथा वा गंतुकदोषजन्यत्वं प्रातिभासिकत्वे प्रयोजकं। अतएव स्व
 प्नापलब्धेरथादीनामा गंतुकं निद्रादोषजन्यत्वात् प्रातिभासिकत्वं। ननु स्वप्नस्थले पूर्वानुक्त
 तथोदेः स्मरणमात्रेणैव व्यवहारोपपत्तौ न रथादि सृष्टिकल्पनं। गौरवादिति चेन्न। रथादेः स्म
 रतिमात्राभ्युपगमे रथं पश्यामि स्वप्ने रथमप्राक्षमित्याद्यनुभवविरोधापत्तेः। अथ रथान् रथ
 योगान् पथः सृजत इति रथादि सृष्टिप्रतिपादिकश्रुतिविरोधापत्तेश्च। तस्माद्भुक्तिरूपवत्स्व
 प्नापलब्धेरथादयोऽपि प्रातिभासिकाः यावत् प्रातिभासमवतिष्ठंते। ननु स्वप्नरथाद्यधिष्ठान

वे. परि.

११

तथा उपलभ्यमानदेशविशेषस्यापि तदा असन्निहृततया अनिर्वचनीयप्रातिभासिकदेशोभ्युपगं
तव्यः। तथा बाध्यासः कुत्रेति चेन्न तैतस्यैव स्वयं प्रकाशस्य रथाद्यधिष्ठानत्वात्। प्रतीयमानर
थादिरस्तीत्येव प्रतीयत इति सद्रूपेण प्रकाशमानं वैतन्यमेवाधिष्ठानं देशविशेषोपि विरध्यस्तः
प्रातिभासिकः। रथादाविंद्रियग्राह्यत्वमपि प्रातिभासिकं तदेन्द्रियाणामुपगमात् अहंगजदया
दिप्रतीत्यापादनं तु पूर्ववन्निरसनीयं। स्वप्नगजादयः साक्षान्मायापरिणामा इति केचित्। अं
तःकरणद्वारा तत्परिणाम इत्यपरे। ननु गजादेः शुद्धवैतन्याध्यस्तत्वे इदानीं तस्मात्साक्षात्काराभावेन
ज्ञाकरणे स्वप्नावलंबनगजादयो नुवर्तेरन्। उच्यते। कार्यविनाशो हि द्विविधः। कश्चिदुपादान
नाशे कश्चिद्विद्यमान एवोपादाने। आद्यो बाधः द्वितीयस्तन्निवृत्तिः। आद्यस्य कारणमधिष्ठा
नतत्त्वसाक्षात्कारः। तेन विनोपादानं भूताविद्याया अनिवृत्तिः। तदिह ब्रह्मसाक्षात्काराभा
वे। स्वप्नप्रपंचो मा बाधोऽस्मिन्मुसलप्रहारेण घटादेरिव विशेषप्रत्ययात्तदयेन स्वजनकी १२

भूतनिद्रादिधेयनाशेन वा गजादिनिवृत्तौ को विशेषाधिः। एवं वशुक्तिरजतस्य शुक्लवच्छिन्नवैतन्यमि
ष्टतत्त्वाविद्याकार्यत्वपक्षेऽशुक्तिरिति ज्ञानेन। तदज्ञानेन सह रजतस्य बाधः। मूलाविद्याकार्यत्वप
क्षे मूलाविद्याया ब्रह्मसाक्षात्कारमात्रे निवर्त्यतया शुक्तितत्त्वज्ञाननिवर्त्यतया रजतत्वस्य त
त्र शुक्तिज्ञानान्निवृत्तिमात्रं मुसलप्रहारेण घटस्येव। ननु शुक्लोरजतस्य प्रतिभाससमये स
त्वाभ्युपगमेनेदं रजतमिति त्रैकालिकनिषेधज्ञानं न स्यात्। किं त्विदानीं मिदं रजतमिति इ
दानीं घटः श्यामेनेति वदितेन। तद्विद्वत्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावो निषेधधी
विषयः किं तु लौकिकत्वपारमार्थिकत्वावच्छिन्नप्रातिभासिकत्वरजतप्रतियोगिकः। यधि
करणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावाभ्युपगमात्। ननु प्रातिभासिके रजते पारमार्थिक
त्वमवागतेन वा अनवगमे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाज्ञानादभावप्रत्यक्षानुपपत्तिः। अव
गमे अपरोक्षावभासस्य तत्कालीनविषयसत्तानियमात्। रजते पारमार्थिकत्वमपि अनिर्व

वे.परि. वनीयंरजतवदेवोत्पन्नमिति तदवच्छिन्नरजतसत्त्वे तदवच्छिन्नाभावस्तत्र कथं वृत्ते इति चेन्न । पार
 १२ मार्यिकत्वस्याधिष्ठाननिष्ठस्य रजते प्रतिभास्यत्वेन रजतनिष्ठपारमार्थिकत्वात्पत्यनभ्युपगमा
 ह । यत्रारोप्यमसन्निकृष्टं तत्रैव प्रातिभासिकवस्तुत्वे रंगीकारात् । अतएवं द्रियसन्निकृष्ट
 जपाकुसुमगतलोहित्यस्य स्फटिके भानसंभवात् न स्फटिकेऽनिर्वचनीयलोहित्योत्पत्तिः
 न चैवं यत्र जपाकुसुमं द्रव्योत्तरव्यवधानादसन्निकृष्टं तत्र लोहित्यप्रतीत्या प्रातिभासिकं
 लोहित्यं स्वीक्रियेतेति चेन्न । इष्टत्वात् । एवं प्रत्यक्षभ्रमांतरेष्वपि प्रत्यक्षसामान्यलक्षणानु
 गमोपधार्य प्रत्यक्षलक्षणसंभवश्च प्रदर्शनीयः । उक्तं प्रत्यक्षं प्रकारोत्तरेणाद्विविधं । इन्द्रि
 यजन्यं तदजन्यं चेति । तत्र इन्द्रियजन्यं सुखादिप्रत्यक्षं । मनस इन्द्रियत्वनिराकरणात् । इन्द्रिया
 णि पंच । घ्राणरसनवक्षश्चोत्तत्वात् । सर्वाणि वेन्द्रियाणि स्वस्वविषयसंयुक्तान्येव १२
 प्रत्यक्षज्ञानं जनयंति । तत्र घ्राणरसनत्वगिन्द्रियाणि स्वस्थानस्थितान्येव गंधरसस्पर्शपालं

भाज्जनयंति । वक्षश्चोत्तत्वात् । तद्विषयदेवांगत्वात् स्वस्वविषयं गृहीतः । श्रोत्रस्यापि वक्षुरादिवत् परि
 छिन्नतयापेयोदिदेशगमनसं सवात् । अतएवानुभवोत्तरीशब्दो मया श्रुत इति वी । वीतरंगन्याये
 कर्णशकुलीप्रदेशे अनंतशब्दो मया श्रुत इति वी । वीतरंगन्याये
 भ्रमत्वकल्पनागौरवं स्यात् । तदेवं व्याख्यातं प्रत्यक्षं ॥ अध्यानुमानं निरूप्यते ॥ अनुमि
 तिकरणमनुमानं । अनुमितिश्च व्याप्तिज्ञानत्वेन व्याप्तिज्ञानजन्या । व्याप्तिज्ञानानुव्यवसाया
 देस्तत्वेन तदजन्यत्वाभावात् नानुमितित्वं । अनुमितिकरणं व्याप्तिज्ञानं । तत्संस्कारोऽवां
 तरव्यापारः । ननु च तीयलिंगपरामर्शोऽनुमितौ कर्णः । तस्यानुमितिहेतुत्वासिध्यात्क
 रणत्वस्य दूरं निरस्तत्वात् । न वसंस्कारजन्यत्वेनानुमितेः स्मृतित्वापत्तिः । स्मृतिप्रणभाक्त्वं
 न्यत्वस्य स्वविषयसंस्कारमात्रं जन्यत्वस्य वा स्मृतित्वप्रयोजकतया संस्कारध्वंससाधारण
 संस्कारजन्यत्वस्य तदप्रयोजकत्वात् । न वयत्र व्याप्तिस्मरणादनुमितिस्तत्र कथं संस्कारो हेतु

वे० परि
१३

रिति वाच्यं। व्याप्तिस्मृतिस्थलेऽपि तत्संस्कारस्यैवानुमितिहेतुत्वात्। न हि स्मृतेः संस्कारनाशकत्वादि
यमः। स्मृतिधारादर्शनात्। नवानुबुद्धिसंस्कारादप्यनुमित्यापत्तिः। तदुद्बोधस्यापि सहकारित्वात्। ए
वं वायं धूमवानिति पक्षधर्मताज्ञाने धूमो वद्विद्याप्य इत्यनुभवो हेतुसंस्कारोद्बोधे वसतिवद्वि
मानित्यनुमितिर्भवति। ननु मध्ये व्याप्तिस्मरणं तद्गत्यं वद्विद्याप्यधर्मवानयमित्यादि विषय
विशिष्टज्ञानं बोधितुत्वेन कल्पनीयं। गौरवान्मानाभावाच्च। तच्च व्याप्तिज्ञानं वद्वि विषयज्ञानां
शएव करणं ननु पूर्वतविषयत्वांश इति पूर्वतो वद्विमानिति ज्ञानस्य वद्विपंश एवानुमितित्वं
पूर्वताद्यं शेतदंशे प्रत्यक्षत्वस्योपपादितत्वात्। व्याप्तिश्चाप्येषाधनाश्रयाश्रितसाध्यसामा
नाधिकरणरूपा। सावयवसिद्धारदर्शने सति सहारदर्शने न गृह्यते। तच्च सहारदर्शनं स
योभयोदर्शनं सकृदर्शनं वेति विशेषो नादरणीयः। सहारदर्शनस्यैव प्रयोजकत्वात्। तच्च
नुमानमन्वयीरूपमेकमेव। ननु केवलान्वयि। सर्वस्यापि धर्मस्यास्मत्तते ब्रह्मनिष्ठात्यंता

भावप्रतियोगित्वेनात्यंताभावप्रतियोगिसाध्यकत्वरूपकेवलान्वयित्वस्यासिद्धेः। नाप्यनुमान
स्य व्यतिरेकिरूपत्वं। साध्यासाधेसाधनाभावनिरूपितव्याप्तिज्ञानस्य साधनेन साध्यानुमितावनुप
योगात्। कथं तर्हि धूमादावन्वयव्याप्तिमविदुषोऽपि व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानादनुमितिः। अर्थोपपत्ति
प्रामाण्यादिति वक्ष्यामः। अतएवानुमानस्य नान्वयव्यतिरेकिरूपत्वं। व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्य
नुमित्येहेतुत्वात्। तच्चानुमानं स्वार्थपरार्थभेदेन द्विविधं। तत्र स्वार्थं तत्कमेव। परार्थं तु न्या
यसाध्यं। न्यायोवयवसमुदायः। अवयवाश्च त्रय एव। प्रतिज्ञाहेतुदाहरणरूपाः। उदाहरणो
पनयनिगमनरूपाः। ननु पंचावयववस्तुताः। अवयवत्रयेणैव व्याप्तिपक्षधर्मतयो रूपदर्श
नसंभवेनाधिकावयवद्वयस्य व्यर्थत्वात्। एवमनुमानेनिरूपितेतस्माद्ब्रह्मातिरिक्तनि
खिलमिथ्यात्वसिद्धिः। तथाहि। ब्रह्मसिद्धं सर्वमिथ्या। ब्रह्मसिद्धत्वात्। यदेवं तदेवं। य
थाश्रुतिरूप्य। नयदृष्टांतासिद्धिः। तस्य साधितत्वात्। नवाप्रयोजकत्वं। श्रुतिरूप्यर

वे. परि ऊसर्पादीनां मिथ्यात्वे ब्रह्ममिनात्वेनैवलाघवेन प्रयोजकत्वात् । मिथ्यात्वं वस्तुश्रयत्वेन
 १४ मिमतया वन्निष्ठात्वं ताभावाप्रतियोगित्वं । अस्मिमतपदमसंभववारणाय । यावत्पदमर्थान्तर
 रवारणाय । तदुक्तं । सर्वेषामपि भावानां स्वाश्रयत्वेन संमते । प्रतियोगित्वमत्यंताभावं प्रतिम
 षात्मतेति । यद्वा । अयं पट एतत्तंतु निष्ठात्वं ताभावाप्रतियोगिपटत्वात् । पटोतरवदित्याद्य
 नुमानं मिथ्यात्वे प्रमाणं । तदुक्तं । अंशिनः स्वाशगात्वं ताभावस्य प्रतियोगिनः । अंशित्वा
 दितरांशीवदिगेव गुणतादिष्विति । नवघटादेर्मिथ्यात्वे सन्धट इति प्रत्यक्षेण बाधः । अधि
 ष्ठानब्रह्मसत्तायास्तत्रविषयतया घटोदेः सत्यत्वात् । सिद्धेः । नवनीरूपस्य ब्रह्मणः कथं
 वाक्ष्यज्ञानविषयतेति वाच्यं नीरूपस्यापि रूपादेः प्रत्यक्षविषयत्वात् । नवनीरूपद्रव्यस्य
 वक्षराद्यगैर्यौत्वमिति नियमः । अस्मन्मते ब्रह्मणो द्रव्यत्वासिद्धेः । गुणाश्रयत्वं समवायिका
 रणत्वं वा द्रव्यत्वमिति तेऽस्मिमतं । नहि निर्गुणस्य ब्रह्मणो गुणाश्रयता । नापि समवायिका

रणता । समवायासिद्धेः । अस्तु वा द्रव्यत्वं ब्रह्मणः । तथापि नीरूपस्य काकस्येव वाक्ष्यदिज्ञान
 विषयत्वेन विरोधः । यद्वा त्रिविधं सत्त्वं पारमार्थिकं सत्त्वं ब्रह्मणः । व्यावहारिकं सत्त्वं माकाशादेः
 प्रातिभासिकं सत्त्वं शुक्तिरूपादेः । तथा घटः सन्निति प्रत्यक्षस्य व्यावहारिकसत्त्वविषयत्वे
 न प्रामाण्यं । अस्मिन् अपक्षे घटोदेः ब्रह्मणि निषेधो न स्वरूपेण । किंतु पारमार्थिकत्वेनैवेति न
 विरोधः । अस्मिन् अपक्षे मिथ्यात्वलक्षणो पारमार्थिकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वमत्यंता
 भावविरोधपांड्रष्टव्यं । तस्मादुपपन्नं मिथ्यात्वमिति ॥ अथोपमानं निरूप्यते ॥ सादृ
 श्यप्रमाकरणादुपमानं । तथा हि । नगेषु दृष्टगोपिंडस्य पुरुषस्य वनंगतस्य गवयेन्द्रिय
 सन्निकर्षे सति भवति प्रतीतिर्यं पिंडो गोसदृश इति तदनंतरं भवति अनेन सदृशीमि
 दीयागौरिति तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां गवयनिष्ठगोसादृश्यज्ञानं करणं । गोनिष्ठगव
 यसादृश्यज्ञानं फलं । नचेदं प्रत्यक्षेण संभवति । गोपिंडस्य तेन्द्रियासन्निकर्षात् । नाप्य

वे० परि० नुमानेन । गवयनिष्ठगोसादृश्यस्यातल्लिङ्गत्वात् । नापि मदीयागोरेतद्गवयसदृशी एतद्गवयनि
 १५ ष्टसादृश्यप्रतियोगित्वात् । यो यद्गतसादृश्यप्रतियोगिसतत्सदृशः । यथा मे त्रनिष्ठसादृश्य
 प्रतियोगी वै त्रः मैत्रसदृश इत्यनुमानात् तत्संभव इति वाच्यं । एवं विधानुमानानवतारेपि अ
 नेन सदृशी मदीयागोरिति प्रतीतिरनुभवसिद्धत्वा दुपमिनोर्मित्यनुयवसायाच्च तस्मान्मानं
 मन्तांतरं ॥ अथागमो निरूप्यते ॥ यस्य वाक्यस्य तात्पर्यविषयीभूतसंसर्गमानात्
 रेणानबाध्यते तद्वाक्यं प्रमाणं ॥ वाक्यजन्यवज्ञाने आकांक्षायोग्यता स तत्र स्यात्सर्वज्ञा
 नं येति वत्वारिकारणानि । पदार्थानां परस्परजिज्ञासा विषयत्वयोग्यत्वमाकांक्षा क्रियाश्च
 वणोकारकस्य कारकश्रवणो क्रियायाः करणश्रवणो इति कर्तव्यतायाश्च जिज्ञासा विषय
 त्वादजिज्ञासोरपि वाक्यार्थबोधात् योग्यत्वमुपात्तं । तदवच्छेदकं च क्रियात्वकारकत्वादि
 कमिति नातिव्याप्तिः । अस्मिन् दान्वयेव समानविभक्तिकपदप्रतिपाद्यत्वं तदवच्छेदकमिति १५

तत्त्वमादिवाक्येषु नाव्याप्तिः । एतादृशासिप्रायेणैव बलाबलाधिकरणोसावैदेव्यामिक्षावाजिज्ञासा
 वाजिनमित्यत्र वैश्वदेवयागस्य आमिक्षा न्वितत्वेन न वाजिनाकांक्षेत्यादिव्यवहारः । ननु तत्रा
 पि वाजिनस्य जिज्ञासा अविषयत्वेपि तद्योग्यत्वमस्त्येव । प्रदेयद्रव्यत्वस्यैव तदवच्छेदकत्वेन
 वाजिनद्रव्यस्यापि तद्वत्त्वादिति चेन्न । स्वसमानजातीयपदार्थान्वयबोधविरहसहकृतप्रदे
 यद्रव्यत्वस्यैव तदवच्छेदकत्वेन वाजिनयागस्य स्वसमानजातीयामिक्षाद्रव्यान्यबोधस
 हकृतत्वेन तादृशावच्छेदकत्वाभावात् । आमिक्षायां तु मैवं । वाजिनान्वयस्य तदाऽनुपस्था
 नात् । उदाहरणं तरेषु पि दुर्लभत्वप्रयोजक आकांक्षाविरह एव द्रष्टव्यः । योग्यता च तास
 यै विषयस्य संसर्गाबाधः । वद्विना संवतीत्यादौ तादृशसंसर्गाबाधात् । सप्रजापतिरा
 त्मनोवपामुदखिददित्यादावपि तात्पर्यविषयरूपपशुप्राशस्याबाधाद्योग्यता । तत्त्वम
 स्यादिवाक्येषुपि वाच्यमेव बाधेपित्तद्वयस्वरूपाभेदे बाधाभावात् योग्यता । आसन्निध्वपद

वे.प. १६ जन्मोपदार्थोपस्थितिः। मानांतरोपस्थापितपदार्थस्यान्वयबोधाभावात्। अतएवाश्रुतस्य
 लेततत्पदाधारोहोद्वारमिति। अतएवेवेत्येत्यादौ किं नतीति पदाध्याहारः। ततएवविकृतीषु
 सूर्यायजुष्टं निर्वपामीति पदप्रयोगः। पदार्थश्च द्विविधः। शक्यो लक्ष्यश्चेति। तत्र शक्तिर्नामप
 दानामर्थेषु मुख्या वृत्तिः। यथा घटपदस्य घट्युत्पन्नोदराकारविशिष्टवस्तुविशेषवृत्तिः। सा
 वृत्तिः पदार्थांतरं। सिद्धांतेषु कार्यानुकूलशक्तिविषयत्वं शक्यत्वं। तच्च जातेरेव न तु व्यक्तेः। व्य
 क्तीनामानं स्येन गुरुत्वात्। कथं तर्हि गवादिपदाद्यशक्तिभानमिति चेत्। जातेर्यक्तिसमानसंवि
 त्संवेद्यावादिति ब्रूमः। यद्वा गवादिपदानां व्यक्तौ शक्तिः स्वरूपसती। न तु ज्ञाता। जातो तु सा ज्ञा
 ता हेतुः। न व्यक्त्यै शक्तिज्ञानमपि कारणंगोरवात्। जातिशक्यत्वज्ञाने सति व्यक्तिशक्तिव
 ज्ञानं विना व्यक्तीधीविलंबाभावाच्च। अतएव न्यायमते अन्यये शक्तिः स्वरूपसतीति सिद्धां
 तः। ज्ञायमानशक्तिविषयत्वमेव वाच्यत्वमिति व्यक्ताववाच्यत्वं। अथवा व्यक्तेर्लक्षणयावगमः॥ १६

यथानीलो घट इत्यत्र नीलशब्दस्य नीलगुणविशिष्टलक्षणा। तथा जातिवाचकस्य तद्विशिष्टल
 क्षणा। तदुक्तं॥ अनन्यलक्ष्यः शब्दार्थ इति। एवं शक्यो निरूपितः। अथ लक्ष्यपदार्थो निरूप्य
 ते। तत्र लक्षणाविषयो लक्ष्यः लक्षणावद्विविधा। केवललक्षणा लक्षितलक्षणावेति। तत्र शक्य
 साक्षात्संबंधः केवललक्षणा। यथा गंगायां घोष इत्यत्र प्रवाहसाक्षात्संबंधिनितीरे गंगा
 पदस्य केवललक्षणा। यत्र शक्य परंपरासंबंधेन अर्थांतरप्रतीतिस्तत्र लक्षितलक्ष
 णा। यथा द्विरेफ पदे रेफद्वययुक्तस्त्रमरपदघटितपरंपरासंबंधेन मधकरेषु वृत्तिः। गो
 ण्यपिलक्षितलक्षणेव। सिंहशब्दवाच्यसंबंधिको र्यादिसंबंधेन भाणवकस्य प्रतीतिः। प्र
 कारांतरेण लक्षणाविविधा। जहल्लक्षणा अजहल्लक्षणा जहदजहल्लक्षणावेति। यत्र श
 क्यमनंतर्भावेव अर्थांतरप्रतीतिस्तत्र जहल्लक्षणा। यथा गंगायां घोष इत्यत्र गंगापदसा
 र्थ अनंतर्भावेव तीरेवर्तते लक्षणया। यत्र शक्यमनंतर्भावेवार्थांतरप्रतीतिस्तत्र जहल्लक्ष

के. परि. णा। यथा शुक्लो घट इत्यत्र शुक्लशब्दः स्वार्थविहाय शुक्लगुणमन्तर्भावित इति द्वये वर्तते ल
 १७ सणाया। यत्र हि विशिष्टवाचकशब्द एकदेशविहाय एकदेशे वर्तते तत्र ग्रहदोहलक्षणसणा। यथा
 सोमदेवदत्त इत्यत्र हि पदद्वयवाच्ययोर्विशिष्टयोरेकानुपपत्त्या पदद्वयस्य विशेष्यमात्रप
 रत्वं यथानातत्वमसीत्यादौ तत्पदवाच्यसर्वज्ञत्वादिविशिष्टस्य त्वंपदवाच्येन अंतःकरणादि
 विशिष्टे नरेक्यासंभवादैक्यसिद्ध्यर्थं स्वरूपे लक्षणोत्ति सांप्रदायिकाः। वयं तु ब्रूमः। सोमदेव
 दत्तः तत्वमसीत्सोदो विशिष्टवाचकपदानामेकदेशपरत्वेऽपि न लक्षणा। शक्त्युपस्थितविशि
 ष्टयोरन्वयानुपपत्तौ विशेष्ययोः शक्त्युपस्थितयोरेवान्वयबोधाविरोधात्। उच्यते यथा घ
 टोऽनित्य इत्यत्र घटपदवाच्येकदेशघटत्वस्यान्वयायोग्यत्वेऽपि योग्यघटवत्त्वासह
 नित्यत्वान्वयः। यत्र पदार्थेकदेशस्य विशेषणतयोपस्थितिस्तत्रैव स्वातंत्र्येणैवोपस्थि
 तये लक्षणाभ्युपगमः। यथानित्यो घट इत्यत्र घटपदात्तघटत्वस्य शक्त्या स्वातंत्र्येणानु

पस्थित्या तादृशोपस्थित्यर्थेऽपि घटपदैव घटत्वे लक्षणा। एवं तत्वमस्यादिवाक्येषुऽपि न लक्षणा श
 क्त्या स्वातंत्र्येणोपस्थितयोस्तत्त्वं पदार्थयोरभेदान्वये बाधकाभावादन्वययोगे हे घटः घटस्त्वं
 रूपं घटमानयेत्यादौ घटत्वो हत्वादेरभिमतान्वयबोधायोग्यतया तत्रापि घटादिपदानां
 विशेष्यमात्रपरत्वं लक्षणान्वयात्। तत्वमसीत्यादिवाक्येषु आचार्याणां लक्षणोक्तिरभ्यु
 पगमवादेन बोध्या। जहदोहलक्षणो दाहणी तु काकेभ्यो दधिरक्षतामित्यादिकमेव श
 क्यकाकत्वपरित्यागेन अशक्यदध्युपघातकत्वपुरस्कारेण काकशब्दस्य वृत्तिः। लक्ष
 णा बीजं तु तात्पर्यानुपपत्तिरेव। न त्वन्वयानुपपत्तिः। काकेभ्यो दधिरक्षतामित्यत्र अन्व
 यानुपपत्त्यभावात्। गंगायां घोष इत्यादौ तात्पर्यानुपपत्तेरपि भावात्। लक्षणानप
 दमात्रवृत्तिः किंतु वाक्यवृत्तिरपि। यथा गभीरायां नद्यां घोष इत्यत्र गभीरायां नद्यामि
 ति पदद्वयसमुदायस्य तीरे लक्षणा। ननु वाक्यस्याशक्ततया कथं शक्यसंबंधरूपा ल

वे.परि.
१८

शणा। उच्यते। शक्त्या यज्ञाप्यते तत्संबन्धो लक्षणः। शक्तिज्ञाप्यश्रयथा पदार्थस्तथा वाक्यार्थोपि इति
नका विदनुपपत्तिः। एवमर्थवादवाक्यानां प्रशंसारूपाणां प्राशस्त्यलक्षणः। सोरोदीद्यरोदीदि
त्यादिनिंदार्थवाक्यानां निंदितत्वलक्षणः। अर्थवादगतपदानां प्राशस्त्यलक्षणाभ्युपगमे एकेन
पदेन लक्षणलयात्तदुपस्थितिसंभवे पदांतरवैयर्थ्यस्यात्। एवंविधपक्षितप्राशस्त्यरू
पपदार्थप्रत्यायकतया अर्थवादपदसमुदायस्य पदस्थानीयता पदसंदेहविधिना एकवाक्यं
भवतीत्यर्थवादानां पदैकवाक्यता। कर्तृहिवाक्यैकवाक्यता। यत्र प्रत्येकं सिद्धसंसर्गप्रति
पादकयो रूभयो र्वाक्ययो र्वाकांशावज्ञेन महावाक्यार्थबोधकत्वं। यथादर्शपोर्णमासा
भ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यादिवाक्यानां प्रयाजादिवाक्यानां समिधो यजतीत्यादीनां वपर
स्यरापेक्षितांगी भावबोधकतया एकवाक्यता। तदुक्तं भट्टपादैः। स्वार्थबोधे समाप्तानामं
गंगित्वाद्यपेक्षया वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संहत्य जायत इति। एवंविधः पदार्थनिरूपि १८

तः। तदुपस्थितिश्चासतिः। सावशाद्यबोधे हेतुस्तथैवान्वयव्यतिरेकदर्शनात्। एवं महावाक्यार्थ
बोधे अर्वांतरवाक्यार्थधीर्णात्तु। तथैवान्वयव्यतिरेकावधारणात्। क्रमप्राप्ततां सूर्ये निरूप्यते
तत्प्रतीती छयोच्चरितत्वं न तां सूर्यं। तदर्थज्ञानशून्येन पुरुषेणोच्चारितात्वे दार्थप्रत्ययाभावप्र
संगात्। अयमध्यापकः अव्युत्पन्न इति विशेषदर्शनेन तत्रात्यसंघर्षप्रमस्याप्यभावात्। न
वईश्वरतात्पर्यज्ञानात्तत्र वेदेशाद्वबोध इति वाच्यं। ईश्वरानंगीकर्तुरपि तद्वाक्यार्थप्रत्ययदर्शनात्।
उच्यते। तत्प्रतीतिजनकत्वं तां सूर्यं। गृहे घट इति वाक्यं गृहे घटसंसर्गप्रत्ययजननयोग्यं न तु प
टसंसर्गप्रतीतिजननयोग्यं इति तद्वाक्यं घटसंसर्गपरं न तु पटसंसर्गपरमित्युच्यते। ननु संध
वमानयेति वाक्यं यदालवणमग्रं प्रतीती छया प्रयुक्तं तदाप्यश्वसंसर्गप्रतीतिजनने स्वरू
पयोग्यता सत्यात्। लवणा परत्वं ज्ञानदशाया मपि अश्वादि संसर्गज्ञाना पत्तिरिति चेन्न। तदितर
प्रतीती छयाऽनुच्चरितत्वस्यापि तां सूर्यविशेषणत्वात्। तथा च यद्वाक्यं यत्प्रतीतिजननस्व

वे.प. रूपयोग्यत्वे सति यदन्यप्रतीतीच्छया नोच्चरितं तदा क्यंतत्संसर्गपरमित्युच्यते। शुकादिवाक्ये अ
 १९ युसन्नोच्चरितवेदवाक्यादौ च प्रतीतीच्छया एवाभावेन तदन्यप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वाभावस
 तेन लक्षणसत्त्वान्नायाप्तिः। न चोभयप्रतीतीच्छयोच्चरिते अयाप्तिः। तदन्यमात्रप्रतीतीच्छया
 अनुच्चरितत्वस्य विवक्षितत्वादुक्तप्रतीतिजननस्वरूपयोग्यतायाश्चावच्छेदिका शक्तिः। अ
 स्माकं मते सर्वत्र कारणतायां शक्तेरवच्छेदकत्वादिति न कोपि दोषः। एवं तात्पर्यस्य तत्प्रतीतिज
 नकलरूपस्य शाब्दज्ञानजनकत्वे चतुर्थवर्णके तात्पर्यज्ञानहेतुत्वनिराकरणवाक्यं तत्प्रतीति
 छयोच्चरितत्वरूपतात्पर्यनिराकरणपरं। अन्यथा तात्पर्यनिश्चयफलकवेदांतविचारे वैय्य
 र्थप्रसंगात्। केचित्तु शाब्दज्ञानलावच्छेदेन न तात्पर्यज्ञानहेतुरित्येवं परंचतुर्थवर्णकवाक्यतात्प
 र्यसंशयविपर्ययोत्तरं शाब्दज्ञानविशेषेन तात्पर्यज्ञानहेतुरेव। इदं वाक्यं एतत्परमुतान्यपर
 मिति संशये तद्विपर्ययेन तदुत्तरवाक्यार्थविशेषनिश्चयस्य तात्पर्यनिश्चयं विना अनुस्यत्ते १९

रित्याहुः। तत्र तात्पर्यं वेदेमीमांसापरिशोद्धितन्यायादवधार्यते। लोकेषु प्रकरणादिना। तत्र लौकि
 कवाक्यानां मानांतरावगतार्थतया अनुवादकत्वं। वेदे तु वाक्यार्थस्यापूर्वतया नानुवादकत्वं।
 तत्र लोके वेदेन कार्यपराणामिव सिद्धार्थानामभिप्रामाण्यं। पुत्रस्ते जात इत्यादिषु सिद्धार्थे
 ष्वपि पदानां सामर्थ्याविधारणात्। अत एव वेदांतवाक्यानां प्रह्लाणि प्रामाण्यं। यथावेत
 तथा विषयापरिच्छेदे वक्ष्यते। तत्र वेदानां नित्यसर्वज्ञपरमेश्वरप्रणीतत्वेन प्रामाण्यमिति
 नैय्यायिकाः। वेदानां नित्यत्वेन निरस्तसमस्तपुद्गलतया प्रामाण्यमिति अध्वरमी
 मांसकाः। अस्माकं तु मते वेदो नित्य उत्पत्तिमत्वात्। उत्पत्तिमत्वं वास्य महतो भूतस्य
 निश्चयितमेतत्तस्य दृग्वेदो यजुर्वेद इत्यादि श्रुतेः। नापि वेदानां त्रिक्षणवस्थायित्वं।
 यद्येवं वेदो देवदत्तेन अधीतः स एव मया पीति प्रत्यक्षिज्ञाविरोधात्। अत एव गङ्गादि
 वर्णानामपि न क्षणिकत्वं। सोयंगकार इत्यादि प्रत्यक्षिज्ञानविरोधात्। तथा च वर्णपदवा

वे.प. २० कथं तत्समुदायरूपस्य वेदस्य विद्यदादिवत्सृष्टिकालोत्पत्तिकत्वं प्रलयकालीनध्वंसप्रतियोगित्वं। ननु मध्येवर्णानामुत्पत्तिविनाशो। अनन्तगकारादिकल्पनागोरवात्। अनुशारणादशायां वर्णानामित्युक्तिस्तु उच्चारणरूपव्यंजकाभावात् न विरुध्यते। अर्धकारयस्तद्यदा नुपलंभवत्। उत्पन्नो गकार इत्यादिप्रत्यक्षं तु सोयंगकार इत्यादिप्रत्यक्षिज्ञाविरोधात् अप्रमाणं वर्णाभिव्यक्तिजनकध्वनिगतोत्पत्तिनिरूपितपरंपरासंबन्धिविषयत्वेन प्रमाणं वा। तस्मान्न वेदानां क्षणिकत्वं। ननु क्षणिकत्वाभावेऽपि विषयदादिप्रपञ्चवत् उपनिमित्तेन परमेश्वरकर्तृकतया पौरुषेयत्वापत्तौ अपौरुषेयत्वं वेदानामितित्वसिद्धांतसंज्ञनामितिवेत्तु। नहि पुरुषोऽयमाणात्वं पौरुषेयत्वं। गुरुमतेऽपि पौरुषेयत्वापत्तेः। नापि पुरुषाधीनोत्पत्तिकत्वं। नैय्यायिकाभिमतपौरुषेयत्वानुमतेऽस्मदादिना सिद्धसाधनापत्तेः। किंतु सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चारणविषयत्वं। तथा वसर्गाद्यकाले परमेश्वरः २०

पूर्वसर्गसिद्धवेदानुपूर्वसमानानुपूर्वकं वेदं विरचितवान्। ननु तद्विपरीतं वेदमिति न सजातीयोच्चारणविषयत्वं। भारतादिसादीनां तु सजातीयोच्चारणानपेक्ष्यैवोच्चारणविषयत्वमितितेषां पौरुषेयत्वं। एवं पौरुषेयापौरुषेयभेदेन द्विविधः आगमो निरूपितः॥ इति आगमपरिच्छेदः॥ इदानीमर्थपत्रिर्निरूप्यते। तत्र उपपाद्यज्ञानेन उपदेष्टो न कल्पनमथापत्तिः। तत्र पंच उपपाद्यज्ञानं करणं उपपादकं ज्ञानं फलं। येन विना यदनुपपन्नं तत्र तत्रोपपाद्यं। युस्याभावे यस्यानुपपत्तिः तत्र तत्रोपपादकं। यथा रात्रिभोजनेन विना दिवा भुंजानस्य पीनत्वमनुपपन्नमिति तादृशपीनत्वमुपपाद्यं। यथा वारात्रिभोजनस्याभावे तादृशपीनत्वस्यानुपपत्तिरिति रात्रिभोजनमुपपादकं। रात्रिभोजनकल्पनारूपायां प्रमितौ अर्थस्यापत्तिः कल्पनेति षष्ठीसमासेन अर्थपत्रिशब्दो वर्तते। कल्पनाकरणोपीनत्वादज्ञानेन तु अर्थस्यापत्तिः कल्पनायस्मादिति बहुव्रीहिसमासेन वर्तते इति फलकरणयोस्तत्पदप्रयोगः। सावार्थोक्त्यिदं ध्यात्वा दृ

वे. परि.
२१

पृथार्थपत्तिः श्रुतार्थापत्तिश्च । दृष्टार्थापत्तिर्यथा । इदं रजतमिति पुरोवर्तिनि प्रतिपन्नस्य रजतस्य नेदं
रजतमिति तत्रैव निषिध्यमानत्वं सत्यत्वेऽनुपपन्नमिति रजतस्य सद्भिन्नत्वं सत्वात् यथा भाववत्त्वं
वामिथ्यात्वं कल्पयति । श्रुतार्थापत्तिर्यथा । यत्र श्रूयमाणवाक्यस्य स्वार्थानुपपत्तिमुखेन अ
र्थान्तरकल्पकत्वं । यथा तरति शोकमात्मविदित्यत्र श्रुतस्य शोकशब्दाद्यस्य बंधगतस्य ज्ञा
ननिवर्त्यत्वस्य अनुपपत्त्या बंधस्य मिथ्यात्वं कल्प्यते । यथा वा जीवी देवदत्तो नृगृहेनेति
वाक्यश्रवणानंतरं जीविनो गृहासत्वं बहिःसत्वं कल्पयति । श्रुतार्थापत्तिश्च द्विविधा । अ
सिधाना अनुपपत्तिरसिद्धितानुपपत्तिश्च । यत्र वा के के देशश्रवणे अन्वयासिधानानुपपत्त्या
अन्वयासिधानोपयोगिपदान्तरं कल्प्यते तत्रासिधानानुपपत्तिः यथा द्वारमित्यत्र पिधे
हीत्यध्याहारः । यथा वा विश्वजिता यजेतेत्यत्र स्वर्गकामपदाध्याहारः । ननु द्वारमित्यादाव
न्वयासिधानात्पूर्वमिदमन्वयासिधानं पिधानोपस्थापकं विनानुपपन्नमिति कथं ज्ञानमि

२१

तिवेत्त । असिधानपदेन करणव्युत्पत्त्या तात्पर्यस्य विवक्षितत्वात् । तथा च द्वारकर्मकपिधानक्रियाक सं
सर्गपरत्वं पिधानोपस्थापकपदं विना अनुपपन्नमिति ज्ञानं तत्रापि संभाव्यते । असिद्धितानुपप
त्तिश्च यत्र वाक्यागतार्थानुपपन्नत्वेन ज्ञातः सन्नर्थान्तरकल्पयति तत्र द्रष्टव्यम् । यथा स्वर्गकामो ज्यो
तिष्ठो मे नयस्ते तेत्यत्र ज्योतिष्ठो मे स्वर्गसाधनत्वं क्षणिकतया अनुपपन्नमिति मध्यवर्त्यपूर्वं
कल्प्यते । न चैवमर्थोपत्तिरनुमानेन तर्सावितुमर्हति । अन्वयव्याप्त्यज्ञानेन अन्वयिन्यनंतर्भाषा
त् । व्यतिरेकिणश्चानुमानत्वं प्रागेव निरस्तम् । अतएवार्थापत्तिस्थले अनुमिनोमीति नानु
व्यवसायः । किंतु अनेनेदं कल्पयामीति । नन्वर्थोपत्तिस्थले इदमनेन विनानुपपन्नमिति
ज्ञानं करणमित्युक्तं तत्र किमिदं तेन विनानुपपन्नत्वं । तदभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वमिति
क्रमः । एवमर्थोपत्तेर्मानांतरत्वसिद्धौ व्यतिरेकीनानुमानांतरं । पृथिवी इतरेभ्यो सिध्यते इत्यादौ गं
धवत्वं इतरेतरसेदं विनानुपपन्नमित्यादि ज्ञानस्य ज्ञानकरणत्वात् । अतएवानुव्यवसायः पृथि

वे. परि.
२२

व्यामितरेतरभेदं कल्पयामीति ॥ इति अर्थापत्तिपरिच्छेदः ॥ इदानीं षष्ठं प्रमाणं निरूप्यते । ज्ञातक
राणां जन्याभावानुपलब्धसाधारणकारणमनुपलब्धिरूपं प्रमाणं । अनुमानजन्यातीन्द्रियाभावानु
भवहेतावनुमानादावतिव्याप्तिवारणाय जन्यान्तं । अदृष्टादौ साधारणकारणेतिव्याप्तिवारणाय
असाधारणेति । अभावस्मृत्यसाधारणहेतुसंस्कारेऽतिव्याप्तिवारणायानुभवेति विशेषणं ॥
नवाभावानुमितिस्थलेऽप्यनुपलब्धेर्वाभावो गृह्यतां विशेषाभावादिति वाच्यं । धर्माधर्माद्यनुप
लब्धिसत्वेऽपि तदभावानिश्चयेन योग्यानुपलब्धेरेवाभावग्रहकत्वात् । ननु केयं योग्यानुपल
ब्धिः । किं योग्यस्य प्रतियोगिनो अनुपलब्धिः । उत योग्ये अधिकरणे प्रतियोग्यनुपलब्धिः । नाद्यः ।
स्तंभेऽपि शावभेदस्याप्रत्यक्षपत्तेः । नास्त्यः । आत्मनि धर्माद्यभावस्यापि प्रत्यक्षतापत्तेरिति चेन्न
। योग्याभावावनुपलब्धिश्चेति कर्मधारयाश्रयणात् । अनुपलब्धेर्योग्यतास्य तर्कितप्रतियोगि
सत्त्वप्रसङ्गितप्रतियोगित्वं । यस्याभावो गृह्यते तस्यैव प्रतियोगी तस्य सत्त्वेन अधिकरणे त

किं तेन प्रसंजनयोग्यमापादनयोग्यं यत्प्रतियोग्यनुपलब्धिरूपं यस्यानुपलब्धस्य तदनुपलब्धेर्योग्य
त्वमित्यर्थः । तथा च स्फूर्तितालोकवर्तिभूतले यद्विद्युत्स्यात्तदा घटोपलंभः स्यादित्यापादानसंभ
वात् तददृशभूतले घटाभावोऽनुपलब्धः । अधिकारे तु तादृशआपादनाभावान्तानुपलब्धि
गम्यता । अतएव स्तंभेऽपि वात्सल्ये स्तंभत्ववत्प्रत्यक्षतापत्त्या तदभावोऽनुपलब्धः । आत्म
नि धर्मादिसत्त्वेऽप्यतीन्द्रियतयानिरुक्तोपलंभापादानासंभवान्नाधर्माद्यभावस्यानुपलब्धत्वं
ननु उक्तीत्या अधिकरणेन्द्रियसन्निकर्षस्थले अभावस्यानुपलब्धत्वमभिमतं । तत्र च कू
टेंद्रियमेवाभावाकारवृत्तावधिकरणं । इन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधानादिति चेन्न । प्रतियोग्य
नुपलब्धेरपि अभावग्रहहेतुत्वेन कूटसापत्तकरणत्वमात्रस्य कल्पनात् । इन्द्रियस्याभावे
न समसन्निकर्षाभावेन अभावग्रहहेतुत्वादिन्द्रियान्वयव्यतिरेकयोरधिकरणज्ञानाद्युपेक्षी
एत्वेन अन्यथा सिद्धः । ननु भूतले घटो न त्याद्यभावानुभवस्थले भूतलोऽपि प्रत्यक्षतमुभयसि
द्धावपेक्षणीयत्वेन २

वे. परि ३३॥ इमिति तत्र हतिनिर्गमनस्यावश्यकत्वेन भूतलानि न वैतन्यवत्तन्निष्ठघटाभावावकि न वैतन्यस्या
 २३॥ पि प्रमात्र सिन्न तया घटाभावस्य प्रत्यक्षत्वे सिद्धांतेपीति चेत्सत्यं। अभावप्रतीतिः प्रत्यक्षत्वे पित
 करणस्यानुपलब्धेर्मानांतरत्वं। न हि फली भूतज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वेन तत्करणस्य प्रत्यक्षप्रमाणतानि
 यतत्वं। दशमस्त्वमसीत्यादिवाक्यजन्यज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वे पित्करणस्य वाक्यस्य प्रत्यक्षप्रमा
 णसिन्नप्रमाणत्वाभ्युपगमात्। फलवैजात्यं विना कथं प्रमाण्य भेद इति चेत्। वृत्तिवैजात्य
 मात्रेण प्रमाणवैजात्योपपत्तेः। तथा च घटाभावाकारावृत्तिर्नेद्रियजन्या। इंद्रियस्य विषयास
 निकर्षात्। किंतु घटाद्युपलब्धिरूपमानांतरजन्येति भवत्यनुपलब्धेर्मानांतरत्वं। न च नुप
 लब्धिरूपमानांतरपक्षेऽप्यभावप्रतीतिः प्रत्यक्षत्वे घटवति घटाभावग्रहस्यापि प्रत्यक्षत्वाप
 त्तौ तत्राप्यनिर्वर्नीयघटाभावोभ्युपगम्येत। न चेष्टापत्तिः। तस्य माययोपादानत्वे अभा २३
 वत्वानुपपत्तेः। मायोपादानकत्वाभावे मायायाः सकलकार्योपादानत्वानुपपत्तिरिति चेत्।

न। घटवति भूतले घटाभावभ्रमो न तत्कालोत्पन्नघटाभावविषयः। किंतु भूतलरूपादौ विद्यमानो
 लोकि को घटाभावो भूतले आरोप्यत इति अन्यथा स्यात्तिरेव आरोप्यमनिकर्षस्थले सर्वज्ञान्यथा ५४
 स्यात्तिरेव यवस्थापनात्। अस्तु वा प्रतियोगिमिति तदभावभ्रमस्थले तदभावस्यानिर्वर्नीयत्वं तत्
 पितुदुपादानं मायेव। न हि उपादानोपादेययोरत्यंतसाजात्यं। तंतु परयोरपि तंतुत्वं पटत्वादिना वै
 जात्यात्। यत्किं वित्सा ज्ञात्यस्य मायाया अनिर्वर्नीयघटाभावस्य रुमिथ्यात्वधर्मस्य विद्यमा
 नत्वात्। अन्यथा व्यावहारिकघटाद्यभावं प्रतिकथं मायोपादानमिति कुतो न शंकेया। न च वि
 जातीययोरपि उपादानोपादेयभावे ब्रह्मेव जगदुपादानं स्यादिति वाच्यं। प्रपंचविभ्रमाधिष्ठा
 नत्वरूपस्य तस्येष्टत्वात्। परिणामित्वरूपस्य उपादानत्वस्य निरवयव ब्रह्मण्यनुपपत्तेः। त
 थाय प्रपंचस्य परिणाम्युपादानं मायान ब्रह्मेति सिद्धांत इत्यलं प्रसंगादागत प्रपंचेन। स्वा
 भावश्चतुर्विधः। प्रागभावप्रध्वंसाभावोत्पन्नाभावो न्योन्याभावश्चेति। मृत्तिं डादौ कारणो

वे. परि. २४ कार्यस्य घटोदेस्तत्तेः पूर्वयोः अभावः स प्रागभावः स वक्ष्यतीति प्रतीतिविषयः। तत्रैव घटस्य
 मुद्गरपातानंतरं योऽभावः स प्रध्वंसः। ध्वंसस्यापि स्वाधिकरणकपालनाशो नाश एव। न व घटो
 न ज्ञानापत्तिः। ध्वंसध्वंसस्यापि घटप्रतियोगिकत्वात्। अन्यथा प्रागभावध्वंसात्मकघटस्य
 विनाशो प्रागभावो न ज्ञानापत्तिः। न वैवमपि यत्र ध्वंसाधिकरणं नित्यं तत्र कथं ध्वंसनाश इति
 वाच्यं। तादृशमधिकरणं यदि वैतन्यव्यतिरिक्तं तदा तस्यानित्यत्वं सिद्धं। ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य ब्रह्म
 ज्ञाननिवर्त्यतायावक्ष्यमाणत्वात्। यदि ध्वंसाधिकरणं वैतन्यं तदा असिद्धेः। आरोपितप्रति
 योगिकध्वंसस्याधिष्ठाने प्रतीयमानस्याधिष्ठानमात्रत्वात्। तदुक्तमधिष्ठानविशेषो हि
 नाशः कल्पितवस्तुन इति। एवंशुक्तिरूप्यविनाशोऽपि तदवच्छिन्नं वैतन्यमेव। यत्राधिकर
 णे यस्य कालत्रयेऽप्यभावः सोऽर्थताभावः। यथावा यो रूपाख्यताभावः। सोऽपि विद्यदादिवद्वंस २४
 प्रतियोग्येव। इदमिदं नेति प्रतीतिविषयो न्योन्याभावः। अयमेव विभागोत्पेदः पृथक्त्वेति

व्यवधिकरणस्य सादित्वे सादिः। यथा घटे पटत्पेदः। अधिकरणस्यानादित्वे अनादिरेव। यथा ब्रवीद्व
 त्पेदः। ब्रह्मणि वा ब्रवीत्पेदः। द्विविधोऽपि ध्वंसप्रतियोग्येव। अविद्यानिवृत्तौ तत्परतंत्राणां निवृत्त्य
 वश्यं भावात्। पुनरपि तदो द्विविधः। सोपाधिको निरूपाधिकश्चेति। तत्रोपाधिसत्ताव्याप्य स
 ताकत्वं सोपाधिकत्वं। तद्वन्मत्वं निरूपाधिकत्वं। तत्राद्योयथैकस्यैव आकाशस्य घटाद्युपाधि
 त्पेदेन त्पेदः। यथा वा एकस्यैव सूर्यस्य जलभाजनत्पेदेन त्पेदः। यथा एकस्यैव ब्राह्मणोऽंतःकरणत्पे
 दात् त्पेदः। निरूपाधिकत्पेदो यथा घटे पटत्पेदः। न व ब्रह्मण्यपि प्रपंचत्पेदाद्युपाधौ अद्वैतविरोधः। ग
 तात्त्विकत्पेदादेरनभ्युपगमेन विद्यदादिवद्वैताव्याघातकत्वात्। तदुक्तं। असमाभवतः केयं सा
 धकत्वप्रकल्पने। किं न पश्यसि संसारतत्रैवाज्ञानकल्पितमिति। अतएव विवरणेऽविद्यानुमा
 ने प्रागभावव्यतिरिक्तत्वविशेषणं। तत्त्वप्रदीपिकाविद्यालक्षणे भावत्वविशेषणं वसंगच्छते।
 एवं बहुविधाभावानां योग्यानुपलब्ध्या प्रतीतिः तत्रानुपलब्धिर्मानांतरमिति। एवमुक्तानां प्रमाणा

के.प.
२५

नं प्रामाण्यं स्वतः एव उत्पद्यते ज्ञायते च । तथा हि । स्मृत्यनुष्ठानसाधारणं संवादिप्रवृत्त्यनुकूलं तद्व-
त्तितत्प्रकारकज्ञानत्वं प्रामाण्यं । तच्च ज्ञानसामान्यसामग्रीप्रयोज्यं न त्वधिकं युरामपेक्षते । प्रमा-
मात्रे अनुगतगुणाभावात् । नापि प्रत्यक्षप्रमायां भूयो वयं वंदियसन्निकर्षः । रूपादिप्रत्यक्षे
आत्मप्रत्यक्षे वा तदभावात् । सत्यपि तस्मिन्पीतः शंख इति प्रत्यक्षस्य भ्रमत्वाच्च अतएव सल्लि-
गपरामर्शादिकमपि अनुमित्यादिप्रमायां न युज्यते । असल्लिगपरामर्शादिस्थलेपिविषयावा-
धेनानुमित्यादेः प्रमात्वात् । न वैवं अप्रमापि प्रमास्यात् । ज्ञानसामान्यसामग्रीप्रयोज्यं
दिति वाच्यं । दोषाभावस्यापि हेतुत्वांगीकारात् । न वैवं परतस्त्वमिति । आगंतुकसावकारणा-
पेक्षायामेव परतस्त्वात् । ज्ञायते च प्रामाण्यं स्वतः । स्वतो ग्राह्यत्वं वदोषाभावे सति यावत्त्वाच्च
यग्राहकग्राह्यत्वं । स्वाश्रयो वृत्तिज्ञानं तद्ग्राहकं साक्षिज्ञानं । तेन वृत्तिज्ञाने गृह्यमाणे तद्गतं प्रा-
माण्यमपि गृह्यते । न वैवं प्रामाण्यं संशयानुपपत्तिः । तत्र संशयानुरोधेन दोषस्यापि सत्त्वे

न दोषाभावघटितस्वाश्रयग्राहकाभावेन तत्र प्रामाण्यस्यैवाग्रहात् । यद्वा यावत्त्वाच्च यग्राहकग्रा-
ह्यत्वयोग्यत्वं स्वतस्त्वं । संशयस्थले प्रामाण्यस्योक्तयोग्यता सत्त्वेपि दोषवशेनाग्रहान्न संशयानु-
पपत्तिः । अप्रामाण्यं तु न ज्ञानसामान्यसामग्रीप्रयोज्यं । प्रमायामप्यप्रामाण्यापत्तेः । किंतु दोष-
प्रयोज्यं । नाप्यप्रामाण्यं यावत्त्वाच्च यग्राहकग्राह्यं । अप्रामाण्यघटकतदभाववत्त्वादेर्दृष्टिज्ञा-
नानुपनीतत्वेन साक्षिणाग्रहीतुमशक्यत्वात् । किंतु विसंवादिप्रवृत्त्यादिलिङ्गकानुमित्यादिवि-
षयइति परतएवाप्रामाण्यं उत्पद्यते ज्ञायते चेति । अनुपलब्धिपरिच्छेदः ॥ एवं निरूपितानां प्र-
माणानां प्रामाण्यं द्विविधं । व्यावहारिकतत्त्वावेदकत्वं पारमार्थिकतत्त्वावेदकत्वं चेति । तत्र ब्रह्मस्व-
रूपावगाहिप्रमाणव्यतिरिक्तानां सर्वप्रमाणानामाद्यं प्रामाण्यं । तद्विषयाणां व्यवहारदशा-
याबाधानवतारात् । द्वितीयं तु जीवब्रह्मेक्यपराणां सदेवसोम्येदमग्र आसीदित्येवमादी-
नां तत्त्वमसीत्यंतानां । तद्विषयस्य जीवपरैक्यस्य कालत्रयाबाध्यत्वात् । तत्रैक्यं तत्त्वपदार्थज्ञाना

वे.प. धीमज्ञानमिति। प्रथमतस्तदार्थोलक्षणप्रामाण्याभ्यामनिरूप्यते। तत्र लक्षणं द्विविधं। स्वरूपल
 २६ क्षणं तटस्थलक्षणं वेति। तत्र स्वरूपमेवलक्षणं स्वरूपलक्षणं। यथा सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्यत्र स
 त्यादिकं स्वरूपलक्षणं। ननु स्वस्मिन् स्वरूपेति तासां वैकल्यं लक्षणत्वमिति चेन्न। स्वस्मिन् स्वरूपेति
 तया धर्मधर्मि। भावकल्पनमालक्षणत्वसंभवात्। तदुक्तं। आनंदो विषयानुभवो नित्यत्वं
 तिसंतिधर्माः। अथ तत्त्वेऽपि वैतन्यास्तथा गिवावभासंत इति। तटस्थलक्षणं नाम यावत्तस्य
 कालमनवस्थितत्वे सति यद्वावर्तकं तदेव। यथा गंधवत्वं घृथिवीलक्षणं महाप्रलये परमा
 णुषु उत्पत्तिकाले घटादौ गंधाभावात्। प्रकृते च जगज्जन्मादिकारणत्वं। तत्र जगत्पदेन
 कार्यं ज्ञातं विवक्षितं। कारणत्वं च कर्तृत्वं अतो अविद्यादोषातिव्याप्तिः। कर्तृत्वं च तदुपादान
 गोवरापरोक्षज्ञानविकीर्षाकृतिमत्त्वं। ईश्वरस्य तावदुपादानगोवरापरोक्षज्ञानस्य द्वावयः २६
 सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः। तस्मादेतत्तद्वत्तन्नामरूपमन्त्रं जायत इत्यादि श्रुतिमानं

तादृशविकीर्षासद्भावोऽसौ कामयत ब्रह्मस्य प्रजापेयेत्यादि श्रुतिर्मानं। तादृशकृतौ च तन्मनो कुरुते
 त्यादिवाक्यं। ज्ञानेच्छाकृतीनां मध्ये अन्यतमगर्भलक्षणं। न त्रितयं विवक्षितं। अन्यथा व्यर्थं विशेष
 षणतापत्तेः। अतएव जन्मस्थितिश्च सानामपि अन्यतमस्यैवलक्षणं प्रवेशः। एवं च लक्षणं
 निनवसंपद्यते। ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणत्वेन। यतो वा इमानि भूतानि जायंते येन जाता
 नि जीवंति। यस्य येन सिसंविशंतीति श्रुतिर्मानं। यद्वा निरिक्लजगदुपादानत्वं च ब्रह्मणो ल
 क्षणं। उपादानत्वं जगदध्यासाधिष्ठानत्वं। जगदाकारेण परिणममानमायाधिष्ठानत्वं वा।
 एतादृशमेवोपादानत्वं अभिप्रेत्य इदं सर्वं यदयमात्मा स ब्रह्मस्य भाव इति ब्रह्मस्य प्रजा
 पेयेत्यादिषु ब्रह्मप्रपञ्चयोस्तादात्म्यपदेशः। घटः सन् घटो भाति घटो ह्यह इत्यादौ लोकि
 कव्यपदेशोऽपि स त्रिदानंदस्वरूपब्रह्मेक्याध्यासात्। नन्वानंदरूपकविदध्यासात् घटादे
 रित्वव्यवहारे दुःखस्यापि तत्राध्यासात् तत्रापीष्टत्वादिव्यवहारापत्तिरिति चेन्न। आरोपे

वे. प. सतिनिमित्तानुसरणं न तु निमित्तमस्तीत्यारोप इत्यभ्युपगमेन दुःखादौ सञ्चिदंशाध्यासेष्या नंदंशा
 ३७ ध्यासाभावाज्जगति नामरूपां शब्दव्यवहारस्तु अविद्यापरिणामात्मकनामरूपसंबंधात् त
 दुक्तं। अस्तिष्ठातिप्रियं रूपं नाम रसं शर्पवकं। आद्यत्रयं ब्रह्मरूपं जगद्रूपं ततोद्वयमिति। अ
 थजगतो जन्म क्रमो निरूप्यते॥ तत्र सर्गाद्यकाले परमेश्वरः सृज्यमान प्रपंचवैविध्यहेतुप्रा
 णिकर्मसद्वृत्तापरिमिताऽनिरूपितशक्तिविशेषविशिष्टमायासहितः सन्नामरूपात्मकनि
 खिलप्रपंचं प्रथमं बुद्धावाकलय्य इदं करिष्यामीति संकल्पयति। तदैक्षत ब्रह्मस्य प्रजायेय
 सो कामयत ब्रह्मस्य प्रजायेयेत्यादि श्रुतेः। तत आकाशादीनि पंचभूतानि अपंचीकृतानि त
 न्नात्र पदप्रतिपाद्यानि उत्पद्यन्ते। तत्र आकाशस्य शब्दगुणः। वायोस्तु शब्दस्पर्शौ तेजसस्तु
 शब्दस्पर्शरूपाणि। अपंतु शब्दस्पर्शरूपरसाः। पृथिव्यास्तु शब्दस्पर्शरूपरसगंधाः। न
 तु शब्दस्याकाशगुणत्वं। वाय्वादावपि तदुपलंभात्। न वा सो भ्रमः। बाधकाभावात्। इमानि ३७

भूतानि त्रिगुणमायाकार्याणि त्रिगुणानि। एतैश्च सत्त्वगुणोपेतैः पंचभूतैः श्रोत्रत्वक्चक्षुरसनघ्रा
 णानि पंचेन्द्रियाणि मनोबुद्धिरहंकारविज्ञानि च जायन्ते। श्रोत्रादीनां पंचानां क्रमेण दिग्वातार्कसू
 र्याग्निनोधिष्ठातृदेवताः। मन आदीनां चतुर्णां क्रमेण चंद्रवतुर्मुखशंकराद्युता अधिष्ठातृदेवताः।
 एतैरेवरजोगुणोपेतैः पंचभूतैः क्रमेण वाक्पाणिपादपाम्पस्थारयानिकर्मेन्द्रियाणि जायन्ते। तेषां
 च क्रमेण बह्नीद्रोपेन्द्रमित्रप्रजापतयो अधिष्ठातृदेवताः। रजोगुणोपेत पंचभूतैरेव पंचवायवः प्रा
 णापानव्यानोदानसमानाख्या जायन्ते। तत्र प्राणमनवान्वायुः प्राणः। नासादिस्थानवत्तश्च श्वा
 वागमनवानपानः। पाय्वादिस्थानवत्तश्च विष्णुगमनवान्वायुः। अखिलशरीरवत्तश्च उर्ध्व
 गमनवान् उदानः। कंठस्थानः उर्ध्वदेशवत्तश्च। अशितपीतान्तादिसमीकरणः समानः। तैश्चैवं
 तमोगुणोपेतैरपंचीकृतभूतैः पंचीकृतभूतानि जायन्ते। तासां त्रिवृत्तं त्रिवृत्तमेकैकं करवाणीति त्रि
 वृत्करणश्रुतेः। पंचीकरणोपलक्षणार्थत्वात्। पंचीकरणप्रकारश्चेत्थं। आकाशदेधाविभज्य।

वे. परि २८ तयोरेकं विभागं पुनश्चतुर्धा विभज्य । तेषां चतुर्णां मंशानां वायादिषु नियोजनं । एवं वायुं विभज्य । तयो
 रेकं भागं चतुर्धा विभज्य । तेषां चतुर्णां मंशानां वायादिषु संयोजनं । एवं ते जोबन्ना नाम पितृदेवमे
 कैकस्य स्रुतस्याहं स्वां शात्मकं कार्यं अक्षतरं चतुर्विधं स्रुतमयमिति पृथिव्यादोस्वां शाधिक्यात्
 पृथिव्यादिव्यवहारः । तदुक्तं । वैशेष्या तद्वा दस्तद्वा इति । तैश्चाप्येकीकृतं भूते लिंगशरीरं परलोका
 नानिर्वाहकं मोक्षपर्यंतं स्थायि मनोबुद्ध्युपेतज्ञानं द्रियपंचक कर्मेन्द्रियपंचक प्राणादिपंचक सं
 युक्तं जायते । तदुक्तं । पंच प्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितं । अप्येकीकृतं भूतोत्पत्त्यं स्रुतं गंगां
 गसाधनमिति । तच्च द्विविधं । परमपरं च । तत्र परं हिरण्यगर्भं लिंगशरीरं । अपरं मस्मादादि लिंग
 शरीरं । तत्र हिरण्यगर्भं लिंगशरीरं महत्त्वममदादि लिंगशरीरं अहंकार इत्याख्यायते ।
 एवं तमोगुणयुक्तं भ्यः पंचीकृतं भूतेभ्यः स्रुत्यंतरि स्रुतं महत्त्वं न स्रुतं सत्यात्मकस्य ऊर्ध्वं २८
 लोकसप्तकस्य अतल पाताल सुतल वितल तल तल रसातल महातल आख्याधोलोक सप्तक

स्रुतं ब्रह्मांडस्य जरायुजांडजस्वेदजोद्भिज्जाख्य चतुर्विधं सूक्ष्म शरीराणां बोधोत्पत्तिः । तत्र जरायुजा निरोजो युषो
 जातानि मनुष्यपश्यादि शरीराणि । अंडजा निअंडेभ्यो जातानि पक्षिप नगादि शरीराणि । स्वेदजा नि
 तुखेदाज्जातानि यूकमशकादि शरीराणि । उद्भिजास्तु भूमिं उद्भिद्यजातानि वृक्षादीनि । वृक्षादि
 नामपि पापफलभोगायतनत्वेन शरीरत्वं । तत्र परमेश्वरस्य पंचतन्मात्राकृत्य तौ सप्तदशाव
 यवोपेतलिंगशरीरोत्पत्तौ वसाक्षात्कर्तृत्वमितरनिरिवल प्रपंचो तैत्प तौ वहिरण्यगर्भादिद्वा
 राहृत्प्रहमिमास्ति स्रोदेवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति
 श्रुतं । हिरण्यगर्भो नाम मूर्तित्रयादन्यः प्रथमोजीवः । सर्वेशरीरी प्रथमः सर्वे पुरुष उच्यते ।
 आदिकर्तृस्य स्रुतानां ब्रह्माग्रेसरवर्तत । हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इत्यादि श्रुतेः ॥ एवं भूत
 भौतिकं स्रुतिरूपिणः ॥ इदानीं प्रलयो निरूप्यते । प्रलयो नाम त्रैलोक्यविनाशः । सच
 चतुर्थः । नित्यः प्राकृतो नैमित्तिक आत्यंतिकश्च । तत्र नित्यप्रलयः सुषुप्तिः । तस्याः सकल का

वे. परि २९ र्थप्रविलयरूपत्वात्। धर्माधर्माद्वैतस्काराणां वतदा कारणात्मना अवस्थानं। तेन सुप्तोत्थित
 स्य न सुखदुःखाद्यनुपपत्तिः। न वा स्मरणानुपपत्तिः। न व सुषुप्तावतः करणस्य विनाशो तदधी
 न प्राणादिक्रियानुपपत्तिः। वस्तुतश्चासाद्यभावेऽपि तदुपलब्धः पुरुषांतरविश्रममात्रत्वात्
 सुषुप्तो शरीरोपलभवान्नैवं सुषुप्तस्य परेतादविशेषः। सुषुप्तस्याङ्गि शरीरसंस्कारात्म
 ना अत्रैव वर्तते परे तस्य लोकोऽन्तर इति वैलक्षण्यात्। यद्वा अतः करणस्यैव शक्तिः। ज्ञानशक्तिः
 क्रियाशक्तिश्चेति। तत्र ज्ञानशक्तिविशिष्टांतःकरणस्य सुषुप्तो विनाशः। न तु क्रियाशक्ति
 विशिष्टस्येति। प्राणाद्यवस्थानं अविरुद्धं। यदा सुप्तः स्वप्नं कं वन पश्यति। अथास्मिन्
 प्राण एवैकधा भवति। अथैनं वाक्स्वप्नमपि सहाप्येति सता सोम्यतदा संपन्नो भव
 ति एवमपीतो भवति इत्यादि शक्तिरुक्तसुषुप्तो मानं। प्राकृतप्रलयस्तु कार्यब्रह्मविना
 शनिमित्तः सकलकार्यनाशः। यदा तु प्रागेवोत्पन्न ब्रह्मसाक्षात्कारस्य कार्यब्रह्मणो ब्रह्म २९

डाधिकारलक्षणेन च कर्मसमाप्तौ विदेहकैवल्यात्मिका परममुक्तिः तदा स्वर्लोकवासिनामुत्पन्न ब्र
 ह्मसाक्षात्काराणां ब्रह्मण सह विदेहकैवल्यं। ब्रह्मण सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रति संख्ये। परस्योत्पत्ता
 त्मानः प्रविशंति परं पदमिति श्रुतेः। एवं स्वर्लोकवासिभिः सह कार्यब्रह्मणि मुख्यमाने तदधिष्ठित ब्र
 ह्मांडतदंतर्वर्तिनिखिललोकतदंतर्वर्तिनिखिलस्थावरादीनां भौतिकानां भूतानां च प्रकृतो माया
 यालयः। न तु ब्रह्मणि। बाधरूपविनाशस्यैव ब्रह्मनिष्ठत्वा दतः प्राकृत उच्यते। कार्यब्रह्मणो दि
 वसावसाननिमित्तकस्त्रैलोक्यमात्रप्रलयो नैमिषिकप्रलयः। ब्रह्मदिवसश्चतुर्युगसहस्रपरि
 मितः कालः। चतुर्युगसहस्राणि ब्रह्मणो दिनमुच्यते इति वचनात्। प्रलयकालः दिवसकालपरि
 मितः रात्रिकालस्य दिवसकालतुल्यत्वात्। प्राकृतप्रलये नैमिषिकप्रलये च पुराणा वचनानि। द्वि
 परा ईत्येति कौंते ब्रह्मणः परमेश्विनः। तदा प्रकृतयः सप्तकल्पं ते प्रलयाय हि। एष प्राकृतिको राज
 न्रलयो यत्र लीयते। इति वचनं प्राकृतप्रलये मानं। एवं नैमिषिकः प्रोक्तोऽप्रलयो यत्र विश्वस्तु ३०

वे. परि.
३०

शतेनंतासनेनित्यमात्मसात्त्वत्वात्तत्तः। इतिवचनंमिनेत्रिकप्रलयेमानं। तुरीयप्रलयस्तत्र
साक्षात्कारनिमित्तः सर्वमोक्षः। सव एकजीववादेयुगपदेव। नानाजीववादेक्रमेण। सर्ववैकी
वैतीक्षित्यादिश्रुतेः। तत्राद्यास्त्रयोविलयाः कर्मपरमनिमित्तमिनाः। तुर्यस्तज्ज्ञानोदयनिमित्तप्र
लयः। अज्ञानेनसदैवेतिविशेषः। एवंतुर्विधप्रलयोन्निरूपितस्तस्येदानीं क्रमोन्निरूप्यते। स
तानांभौतिकानांकारणलयक्रमेणलयः। कारणलयसमयेकार्पाणामाश्रयमंतरेणावस्था
नानुपपत्तेः। किंतुसृष्टिक्रमविपरीतक्रमेण। तत्रकार्यनाशोतज्ज्ञानकादृष्टनाशस्येवप्रयो
जकतयाउपादानाशस्यअप्रयोजकत्वात्। अन्यथान्यायमतेमहाप्रलयेष्टाधिवीपर
माणुषुगतस्वरूपराविनाशापत्तेः। तथावायुपृथिव्याअपांतेजसितेजसोवायोवायो
राकाशोआकाशस्यजीवाहंकारेतस्यहिरण्यगर्भाहंकारेतस्याविद्यायांइत्येवंरूपएवप्र ३०
लयः। तदुक्तंविष्णुपुराणे। जगत्प्रतिष्ठोदेवर्षेष्टाधियमुप्रलीयते। तेजस्यापःप्रलीयन्तेतेजो

वायोप्रलीयते। वायुश्चलीयतेयोन्नित्वाव्यक्तेप्रलीयते। अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्म नव्यक्ते सं प्रलीयते इति
एवंविधप्रलयकारणत्वंतत्पदार्थस्यब्रह्मणस्तटस्थलक्षणं। ननुब्रह्मणिजगत्कारणत्वेप्रतिपाद्यमा
नेसतिसप्रपंचब्रह्मस्यादन्यथासृष्टिवाक्यानामप्रामाण्यापत्तेरितिचेह। नहि सृष्टिवाक्यानांसृष्टौ
तात्पर्यं किंतु अद्वितीये ब्रह्मण्येव। तत्प्रतिपत्तौ कथं सृष्टेरुपयोगः। इत्थं। यदि सृष्टिमनुपन्यस्य
प्रपंचस्यनिषेधो ब्रह्मणि प्रतिपाद्येत तदा ब्रह्मणि प्रतिषिद्धस्य प्रपंचस्य वायो प्रतिषिद्धस्य रूप
स्येव ब्रह्मणोन्यत्रावस्थानशंकयाननिर्विधिकित्समद्वितीयत्वमुपपादितं स्यात्। ततः सृष्टि
वाक्याह ब्रह्मोपादेये तज्ज्ञाने स्युपादानं विना कार्यस्यान्यत्र सद्भावशंकायां निरस्तायां नेति
नेतीत्यादिना ब्रह्मण्यपि तस्योत्पादने प्रपंचस्य तुल्यतावगमे निरस्तानिर्विलंबतश्चिन्म
मखंडसंविदानंदैकरसं ब्रह्म सिद्धतीति परंपरया सृष्टिवाक्यानामपि अद्वितीये ब्रह्मण्येव ता
त्पर्यं। उपासनाप्रकरणपठितसगुणब्रह्मवाक्यानां उपपासनाविधौपेक्षितगुणारोपमात्रपर

वे. प.
३१

त्वान्नगुणपरत्वं निर्गुणप्रकरणे पठितानां सगुणवाक्यानां निषेधवाक्यापेक्षितनिषेधसंपादक
त्वेनाविनियोग इति न किं विदपि वाक्यमद्वितीयब्रह्मप्रतिपादनेन विरुध्यते। तदेवं स्वरूपतटस्थ
लक्षणलक्षितं तत्पदवाक्यमीश्वरवैतन्यं मायायां प्रतिबिंबितमिति केचित्। तेषामयमाशयः।
जीवपरमेश्वरसाधारणवैतन्यमात्रं बिंबं। तस्यैव बिंबस्याविद्यात्मिकायां मायायां प्रतिबिंब
मीश्वरवैतन्यं मंतःकरणेषु प्रतिबिंबं जीववैतन्यं। कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वर
इति श्रुतेः। एतन्मते जलाशयगतशरावगतसूर्यप्रतिबिंबयोरिव जीवपरमेश्वरयोर्भिदः॥
अविद्यात्मकोपाधेर्यापकतया तदुपाधिके श्वरस्यापि व्यापकत्वं। अंतःकरणस्य परिचिन्न
तया तदुपाधिक जीवस्य परिचिन्नत्वं। एतन्मते अविद्याकृतदोषा जीव इव परमेश्वरे पित्युः। उ
पाधेः प्रतिबिंबपक्षपातित्वादिति अस्वरसाद्विबात्मकमीश्वरवैतन्यमित्यपरे तेषामयमाशयः।
एकमेव वैतन्यं बिंबत्वात्क्रांतं ईश्वरवैतन्यं प्रतिबिंबत्वात्क्रांतं जीववैतन्यं। बिंबप्रतिबिंबकल्प ३१

नोपाधिश्च एकजीवबोदे अविद्या अनेकजीवबोदे तु अंतःकरणेनैव अविद्यांतःकरणोपाधिप्रयु
क्तो जीवपरभेदः। उपाधिकृतदोषाश्च प्रतिबिंबे जीवे एव वर्तन्ते। न तु बिंबे परमेश्वरे। उपाधेः प्रतिबिं
वपक्षपादिकत्वात्। एतन्मते वगगनसूर्यस्य जलादौ सासमानप्रतिबिंबसूर्यस्यैव जीवपरयोर्भिदः
ननु ग्रीवाश्च मुखस्य दर्पणप्रदेशद्वयं बिंबवैतन्यस्य परमेश्वरस्य जीवप्रदेशे अभावात् तस्य सर्वोक्त्या
मित्वं न स्यादिति चेन्न। साप्तरनक्षत्रस्य जलादौ प्रतिबिंबितत्वे बिंबं भूतमहाकाशस्यापि जलादिप्र
वेशसंबंधदर्शनेन परिचिन्नबिंबस्य प्रतिबिंबदेशसंबंधित्वेऽप्यपरिचिन्नब्रह्मबिंबस्य प्रतिबिं
बदेशसंबंधाविरोधात्। नवरूपहीनस्य ब्रह्मणो न प्रतिबिंबसंभवः। रूपवत एव तथा तददर्शना
दिति वाक्यं निरूपस्यापिरूपस्य प्रतिबिंबदर्शनात्। न च निरूपस्य द्रव्यस्य प्रतिबिंबसावनिय
मः। आत्मनो द्रव्यत्वाभावस्योक्तत्वात्। एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचंद्रवत्। यथा द्रव्यं ज्यो
तिरात्मा विबस्वानपोऽपि नो बहुधा चैव दृश्यते जलचंद्रवत्। यथा द्रव्यं ज्यो

वे.प.
३२

बाधितत्वाच्च। तदेवं तत्पदार्थो निरूपितः। इदानीं त्वंपदार्थो निरूप्यते। एकजीववादे अविद्याप्र
तिबिंबो जीवः। अनेकजीववादे त्वंतःकरणप्रतिबिंबः। सवजाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिरूपावस्था त्रयवान्
। तत्र जाग्रद्ज्ञानात्म इन्द्रियजन्यज्ञानावस्था अवस्थांतरे इन्द्रियाभावात्तात्तियातिः। इन्द्रियजन्य
ज्ञानं चांतःकरणवृत्तिः। स्वरूपज्ञानस्यानादित्वात्। सा चांतःकरणवृत्तिः। आवरणमिषवार्थेत्ये
कमतं। तथा ह्यविद्योपहितवैतन्यस्य जीवत्वपक्षे घटाद्यधिष्ठानवैतन्यस्य जीवरूपतया जीवस्य
सर्वघटादिभानप्रसक्तौ घटाद्यविकृतिवैतन्यावरकमज्ञानं मूलाविद्यापरतंत्रमवस्था
पदवाच्यमभ्युपगंतव्यं एव सति घटादेर्न भानप्रसंगः। अनावृतवैतन्यसंबंधस्यैव भानप्र
योजकत्वात्। तस्य आवरणस्य सदातनत्वे कदापि घटभानं न स्यादिति तद्भेदे वक्तव्यं तत्तं
जकं न वैतन्यमात्रं तद्भासकस्य तदनिवर्तकत्वात्। नापि वृत्त्युपहितवैतन्यं। परोक्षस्थले पित ३२
निवृत्यापत्तेरिति परोक्षव्यावृत्तवृत्तिविशेषस्य तदुपहितवैतन्यस्य वा आवरणसंगजनकत्वं

मिसावरणमिषवार्थवृत्तिरित्युच्यते। संबंधादिघटनाथो वृत्तिरित्यपरं मतं। तत्राविद्योपाधिको
परिच्छिन्नो जीवः सवघटादिप्रदेशविद्यमानोपि घटाद्याकारा परोक्षवृत्तिविरहदशायां न घटादि
कमवभासयति। घटादिना समसंबंधाभावात्। तदाकारवृत्तिदशायां तु भासयति। तदा संबंध
सत्त्वात्। न न्वविद्योपाधिकस्यापरिच्छिन्नस्य जीवस्य स्वत एव समस्तवस्तुसंबद्धस्य वृत्तिवि
रहदशायां संबंधाभावात् सिद्धान्तमसंगतं असंगत्वदृष्ट्या संबंधाभावात् सिद्धान्तवृत्त्यनंतर
मापि संबन्धो न स्यादिति चेत्। उच्यते। न वृत्तिविरहदशायां जीवस्य घटादिना सह संबंधसामा
न्यनिषेधामः। किं तर्हि घटादिभानप्रयोजकसंबंधविशेषः सवसंबंधविशेषः जीववैतन्यस्य
विषयस्य वयं ग्यं जकता लक्षणः कदाचिकः। तत्तदाकारवृत्तिनिवर्धनः। तथा हितैजसमतः क
रणं स्वच्छद्रव्यत्वात् स्वत एव जीववैतन्यासिध्यं जनसमर्थं। घटादिना दिकं तु न तथा अस्वच्छद्रव्य
त्वात्। ततः स्वाकारवृत्तिदशायां तु वृत्त्यसिद्धत जाड्यधर्मकतया वृत्त्युत्पादितवैतन्यासिध्यं जन

वे.प.
३३

योग्यताश्रयतया वस्तुस्थानानंतरं वैतन्यमभिव्यनक्ति । तदुक्तं विवरणे । अंतःकरणां हि स्वस्मि
न्निवस्वसंगिन्यपि घटादौ वैतन्याभिव्यक्तियोग्यतामापादयति । दृष्टं वा स्वकृद्रव्यस्यापि स्व
कृद्रव्यसंबंधदशायां प्रतिबिंबग्राहित्वं । यथा कुड्यादेर्जलादिसंयोगदशायां मुख्यादिप्रतिबि
ंबग्राहिता । घटादेरभिव्यंजकत्वं तत्प्रतिबिंबग्राहित्वं । वैतन्याभिव्यंजकत्वं तत्र प्रतिबिंबि
तत्वं । एवंविधाभिव्यंजकत्वसिद्ध्यर्थमेव तत्र परोक्षस्थले बहिर्निर्गमनांगीकारः । परोक्ष
स्थले तु ब्रह्मादेर्वृत्तिसंयोगाभावेन वैतन्यानभिव्यंजकतया न प्रत्यक्षत्वं । एतन्मते विष्णु
पाणामपरोक्षत्वं वैतन्याभिव्यंजकत्वमिति दृष्टव्यं । एवं जीवस्यापरिच्छिन्नत्वपि वृत्तेः सं
बंधार्थत्वं निरूपितं । इदानीं परिच्छिन्नत्वपक्षे संबंधार्थत्वं प्रतिपाद्यते । तथाहि अंतःक
रणोपाधिको जीवः । तस्य वनघटाद्युपादानता । घटादिदेशसंबंधात् । किंतु ब्रह्मैव घटाद्यु
पादानं । तस्य मायोपहितस्य सकलघटाद्यन्वयित्वादतएव ब्रह्मणः सर्वज्ञता । तथा वजीव

३३

स्य घटाद्यधिष्ठानब्रह्मवैतन्याभेदमंतरेण घटाद्यवभासाभावे प्राप्ते तदवभासाय घटाद्यधिष्ठान
ब्रह्मवैतन्याभेदसिद्ध्यर्थं घटाद्याकारावृत्तिरिष्यते । ननु वृत्त्यापि कथं प्रमातृवैतन्यविषयवैत
न्ययोरभेदः संपाद्यते । घटांतःकरणरूपोपाधिभेदेन तदवच्छिन्नवैतन्ययोरभेदासंभवादिति
वेत्त । वृत्तेर्विषयदेशनिर्गमनांगीकारेण वृत्त्यंतःकरणविषयानामेकदेशस्थलेन उपाधेयभे
दाभावावस्योक्तत्वात् । एवमपरोक्षत्वाद्युपादानात् परोक्षस्थले वृत्तेर्मतभेदेनोपयोग उपपा
दितः । इन्द्रियाजन्यविषयगोचरापरोक्षांतःकरणवृत्त्यवस्था स्वप्नावस्था । जाग्रदवस्थया वृत्त्य
र्थे इन्द्रियाजन्येति । अविद्यावृत्तिमत्तां सुषुप्तावतिव्याप्तिवारणाय तःकरणेति । सुषुप्तिर्ना
माविद्यागोचराऽविद्यावृत्त्यवस्था । जाग्रत्त्वप्रयोरविद्याकारवृत्तेरंतःकरणवृत्तित्वान्नातिव्या
प्तिः । अत्र केचित् । मूला मूर्त्योरवतारत्वमाहुः । अपरे तु सुषुप्तावतयोरंतर्भावमाहुः । तत्र त
योरवस्थात्रया तर्भावबहिर्भावः । योस्त्वपदार्थनिरूपणे उपयोगाभावात् न तत्प्रतिपा

के.प०
३४

द्यते। तस्यैव मायो पाध्यपेक्षैकत्वमंतःकरणोपाध्यपेक्षया नानात्वं व्यवहियते। एतेन जीवस्या
पुत्रं प्रत्युक्तं। बुद्धेर्गुणेनात्मगुणे नैवैव द्वायाग्रमात्रोद्यरो ग्रह इत्यादौ जीवस्य बुद्धिः शब्दवाच्यं
तः करणपरिमाणोपाधिकपरिमाणश्च वणात्। सवजीवः स्वयं प्रकाशः स्वप्नावस्था अधिकृत्या
त्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिरिति श्रुतेः। अनुभवरूपश्च प्रज्ञानघन इत्यादि श्रुतेः। अनुभवामीति
व्यवहारस्तु वृत्तिप्रतिबिंबितैतन्यमाद्योपपद्यते। एवं त्वंपदार्थो निरूपितः॥ अधिनात
त्वं पदार्थयोरेक्यं महावाक्यप्रतिपाद्यमभिधीयते॥ ॥ ननु नाहमीश्वर इत्यादि प्रत्यक्षेणार्कं
विज्ञत्वादिविरुद्धधर्माश्रयत्वादिभेदेन द्वासु पूर्णोक्तिश्रुत्या द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर
एवव। क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोक्षर उच्यते इत्यादि स्मृत्या च जीवपरिसेदस्यावगतत्वेन त
त्त्वमस्यादिवाक्यमादित्योप्युपयजमानः प्रस्तर इत्यादिवाक्यवदुपवरितार्थमेवेति चेन्न। भे
दप्रत्यक्षस्य संज्ञावितकरणदोषस्यासंज्ञावितदोषवेदजन्याभेदज्ञानेन बाध्यमानत्वात्। ३४

अन्यथा च द्रुगताधिकपरिमाणग्राहिज्योतिः शास्त्रस्य चंद्रप्रदेशिकत्वग्राहिप्रत्यक्षेण बाधापत्तेः। पा
करके घटे रक्ते यनतु श्याम इति वत्सविशेषणे हीतिन्यायेन जीवपरिसेदग्राहिप्रत्यक्षस्य विशेष
णीकृतधर्मभेदविषयत्वाच्च। अतएव ननु मानमपि न प्रमाणं। आगमबाधान्नेरुपापाणाम
यत्नानुमानवत्। नाप्यागमंतरविरोधः। तत्परातत्परयोस्तत्परवाक्यस्य बलत्वेन लोकसि
द्धभेदानुवादि द्वासु पूर्णदिवाक्यापेक्षया उपक्रमोपसंहाराद्यवगतोद्वेगतात्पर्यविशिष्टस्य
तत्त्वमादिवाक्यस्य प्रबलत्वात्। नच जीवपरिसेदो विरुद्धधर्माश्रयानुपपत्तिः। शीतस्यैव दाल
स्योपाधिकौल्याश्रयत्ववत्स्वभावेतो निर्गुणस्यैव जीवस्यांतःकरणद्वयाधिककर्तृत्वाद्या
श्रयत्वप्रतिपासोपपत्तेः। यद्विजलादवोद्ध्यमारोपितं तदा प्रकृतेः पितुल्यं। नच सिद्धं ते
कर्तृत्वस्य क्वचिदप्यभावादरोप्यप्रमादितसंस्काराभावे कथमारोप इति वाच्यं। लाघवेना
रोप्यविषयसंस्कारत्वेनैव तस्य हेतुत्वात्। नच प्राथमिकारोपकागतिः। कर्तृत्वाद्यध्यासप्र

वे.प.
३५

बाहस्पश्च नादित्वात् । तत्त्वं पदवाच्ययोर्विशिष्टयोरेक्यायोगेऽपि लक्ष्यस्वरूपयोरेक्यमुपपादितमेव
। अतएव तत्प्रतिपादकतत्त्वमस्यादिवाक्यानामखंडार्थत्वं । सोयमित्यादिवाक्यवत् । नवकार्यप
राणामेव प्रामाण्यं । पुत्रस्तेजातइति पादौ सिद्धेऽपि संगतिग्रहात् । एवं सर्वप्रमाणा विरुद्धं श्रुति
स्मृतीतिहासपुराणप्रतिपाद्यं जीवपरएक्यं वेदां तशास्त्रविषयइति सिद्धं । इति वेदां तपरि
भाषायां विषयपरिच्छेदः ॥ इदानीं प्रयोजनं निरूप्यते ॥ यद्वगात्सत्त्ववृत्तितया इष्यते त
त्प्रयोजनं । तच्च द्विविधं मुख्यं गौणं वेति । तत्र सुखदुःखाभावौ मुख्यप्रयोजने । तदन्यतरसाध
नं गौणं प्रयोजनं । सुखं बद्धिविधं । सातिशयं निरतिशयं वेति । सत्रसातिशयं सुखं विषया
नुषंगजनितं ततः करणवृत्ति तारतम्यकृतानंदलेखाविर्भावविशेषः । एतस्यैवानंदस्यान्यानि
सत्त्वानि मात्रा मुपजीवन्तीति श्रुतेः । निरतिशयसुखं ब्रह्मैव । आनंदो ब्रह्मेति व्यजानादिति श्रु
तेः । आनंदात्मकब्रह्मात्मकश्च मोक्षः । शोकनिवृत्तिश्च । ब्रह्मवेदब्रह्मेव भवति तदतिशोक

मात्मविदिति श्रुतेः । ननु लोकांतरावाप्तिः तज्जन्यवैषयिकानंदो वामोक्षः । तस्य कृतकत्वेनानित्यत्वे
मुक्तस्य पुनरावृत्त्यापत्तेः । ननु त्वन्मतेऽप्यानंदावाप्तेरनर्थनिवृत्तेश्चतुल्यः सादित्वदोषः । अनादि
त्वे मोक्षमुद्दिश्य श्रवणदोषप्रवृत्त्यनुपपत्तेरिति चेत् । सिद्धस्यैव ब्रह्मस्वरूपस्य मोक्षस्यासि
द्धत्वभ्रमेण तत्साधने प्रवृत्त्युपपत्तेः । अनर्थनिवृत्तिरप्यधिष्ठानरूपब्रह्मस्वरूपतया सिद्धेव ।
लोकेऽपि प्राप्तप्राप्तिपरिहृतिपरिहारयोः प्रयोजनत्वं दृष्टमेव । यथाहस्तगतविस्मृतसुवर्ण
दोतवहस्ते सुवर्णमित्याप्तोपदेशोऽप्राप्तमिव प्राप्नोति । यथा बळात्तरजौ सर्पभ्रमवतः ना
यं सर्पइत्याप्तवाक्यात्परिहृतस्यैव सर्पस्य परिहारः । एवं प्राप्तस्यानंदस्य प्राप्तिः । परिहृतस्या
प्यनर्थस्य निवृत्तिर्नोक्षः प्रयोजनं । सवज्ञानैकसाध्यः । तमेव विदित्वा तिमृत्युमेति नान्यः
पंथाविद्यते यनायत्यादि श्रुतेः । अज्ञाननिवृत्तेर्ज्ञानैकसाध्यनियमाच्च । तच्च ज्ञानं ब्रह्मात्मे
क्यगोचरं । अतएवैकजनकप्राप्तोऽसि । तदात्मानमेवावेदाहं ब्रह्मास्मीत्यादि श्रुतेः । तत्त्वमस्या

वे.प.
३६

दिवाक्योत्पत्तिज्ञानं मोक्षस्य साधनमिति नारदीयवचनाच्च । तच्च ज्ञानमपरोक्षरूपं परोक्षत्वे अप-
रोक्षभ्रमनिवर्तकत्वा नुपपत्तेः । तच्चापरोक्षज्ञानं तत्त्वमस्यादिवाक्यादितिकेचित् । मनननिदि-
ध्यासनसंस्कृतांतःकरणादेवेत्यपरे । तत्र पूर्ववर्तिष्याणामयमाशयः । संविदापरोक्ष्यं न करण वि-
शेषोत्पत्तिनिबंधनं । किंतु प्रमेयविशेषनिबंधनमित्युपपादितं । तथाच ब्राह्मणाः प्रमादुज्जी-
वास्मिन्नतया तद्गोचरं शब्दजन्यमपि ज्ञानमपरोक्षं । अतएव प्रतर्दनाधिकरणं प्रतर्दनं प्रति
प्राणोस्मिन्नज्ञात्मा तं मामायुरमृतमुपास्व इतीदं प्रोक्तवाक्ये प्राणशब्दस्य ब्रह्मपरत्वे निश्चि-
ते सति मामुपास्वेति अस्मच्छब्दानुपपत्तिमाशंक्य तदुत्तरत्वेन प्रवृत्ते शास्त्रदृष्ट्या तत्पदेशो-
वामदेववदित्यत्र सूत्रे शास्त्रीयादृष्टिः शास्त्रदृष्टिरिति तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यमहं ब्रह्मेति
ज्ञानंदृष्टिशब्देनोक्तमिति । अन्येषां त्वेवमाशयः । करणविशेषनिबंधनमेव ज्ञानानां प्रत्य- ३६
क्षत्वं । न विषयविशेषनिबंधनमेकस्मिन्नेव सूक्ष्मवस्तुनियदुपकरणाय दुपकरणयोः

प्रत्यक्षाप्रत्यक्षव्यवहारदर्शनात् तथाच संवित्साक्षात्त्वे इन्द्रियजन्यत्वस्यैव प्रयोजकतया न शब्दजन्यज्ञान-
स्यापरोक्षत्वं । ब्रह्मसाक्षात्कारेऽपि मनननिदिध्यासनसंस्कृतमन एव कारणं । मनसैवानुद्भूतमि-
त्यादिश्रुतेः । मनोगम्यत्वं श्रुतिश्चासंस्कृतमनोविषया । नैवेवं ब्रह्मण औपनिषदत्वा नुपपत्तिः । अस्म-
दुक्तमनसो वेदजन्यज्ञानानंतरमेव प्रवृत्ततया वेदोपजीवित्वाद्देदानुपजीविमानांतरगम्यत्वस्यैव वे-
दगम्यत्वे विरोधात् । शास्त्रदृष्टिस्तत्रमपि ब्रह्मविषयमानसप्रत्यक्षस्य शास्त्रप्रयोज्यत्वादुपप-
द्यते । तदुक्तं । अपिसंराधने सूत्रे शास्त्रार्थध्यानज्ञाप्रमा । शास्त्रदृष्टिर्मता तां तु वेत्ति वाचस्पतिः प-
रमिति । तच्च ज्ञानं पापक्षयाद्भवति । सर्वकर्मानुष्ठाभ्यादिति परंपरया कर्मणां विनियोगः । अतए-
व तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषंति यत्नेन शक्तेन तपसानाशकेनेति श्रुतिः । कषर्ये कर्म-
सिः पक्के ततो ज्ञानं प्रवर्तत इत्यादि स्मृतिश्च संगच्छते । एवं श्रवणमनननिदिध्यासनान्यपि ज्ञा-
नसाधनानि । मैत्रेयी ब्राह्मणे आत्मा वा अरेऽष्टय इति दर्शनमनूयत साधनत्वेन श्रोतव्योर्मत

के. प्र.
३७

द्यो निदिध्यासितव्य इति श्रवणमनननिदिध्यासनानां विधानात्। श्रवणं नाम वेदां तानां ब्रह्मणि
तात्पर्यावधारणा नुकूलमानसी क्रिया। मननं नाम शब्दावधारितार्थमानांतरविरोधाशंकायां त
न्निराकरणानुकूलतर्कमिक ज्ञानजनको मानसो व्यापारः। निदिध्यासनं नामानादिदुर्वासनया
विषयेष्वाकृष्यमाणस्य चित्तस्य विषयेभ्यो परकृष्यात्मविषयत्वस्थैर्यानुकूलो मनसो व्यापारः॥
तत्र निदिध्यासनं ब्रह्मसाक्षात्कारे स्यात्साक्षात्कारणं। ते ध्यानयोगानुगता अपश्यं देवात्मशक्तिं स्वगु
णैर्निर्गुणमित्यादि श्रुतेः। निदिध्यासनेव मननं हेतुः। अकृतमननस्यार्थदाढ्याभावे तद्विषयनि
दिध्यासनायोगात्। मननेव श्रवणं हेतुः। श्रवणाभावे तात्पर्यानि श्रवणेन शब्दज्ञानायोगेन श्रुता
र्थविषयकयुक्तायुक्तत्वं निश्चयानुकूलमननायोगात्। एतानि त्रीण्यपि ज्ञानोत्पत्तिकारणानि। तेषां
तावन्मात्रं केविदावर्षा उच्यते। अपरे तु। श्रवणं प्रधानं मनननिदिध्यासनयोस्तु श्रवणात्परासी ३७
नयोरपि श्रवणफलं ब्रह्मदर्शननिर्वर्तकतया आरादुपकारकतया अंगत्वमित्याहुः। तदप्यंगत्वं

न तावत्तस्य शेषत्वरूपं। तस्य श्रुत्याद्यन्यतमप्रमाणगम्यस्य प्रकृतेः श्रुत्याद्यभावे संस्रवात्। तथा हि। ब्रीहि
शिर्यजेत दध्ना नु होतीत्यादौ विवनमनननिदिध्यासनयोरंगत्वे काचित् तृतीया श्रुतिरस्ति। नापि बहिर्
दैवसदनं दामीत्यादि मंत्राणां बहिःखंडनप्रकाशनसामर्थ्यवत्किं विस्मिन् गमस्ति नापि प्रादेशोत्
रपठितस्य प्रवर्ग्यस्याग्निष्टोमे प्रवृणक्तीति वाक्यवत् श्रवणानुवादेन मनननिदिध्यासविनियो
जकं किं विद्वाक्यमस्ति नापि दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकाम इति वाक्यावगतं फलसाधनता
कदर्शपूर्णमासप्रकरणे प्रयाजानां निवृत्तफलसाधनत्वेनावगतस्य श्रवणास्य प्रकरणे मनन
निदिध्यासनयोरान्नातं। ननु द्रष्टव्य इति दर्शनानुवादेनागुणे श्रवणे विहिते सति फलवत्तया
श्रवणप्रकरणे तत्सन्निधावन्नातं। तयोर्मनननिदिध्यासनयोः प्रयाजन्यायेन प्रकरणे देवा
गतेरिति चेन्न। तेन ध्यानयोगानुगता अपश्यन्तित्यादि श्रुत्यंतरे ध्यानस्य दर्शनसाधनत्वेनावग
स्यांगाकाक्षायां प्रयाजन्यायेन श्रवणमननयोरवांगतापत्तेः। कमसमाख्येव दूरनिरस्ते। किं व प्रयाजास

वे.प.
३८

वंगत्वविचारः सप्रयोजनः पूर्वपक्षे विकृतिषु न प्रयाजानुष्ठानं। सिद्धं ते तु तत्रापि तदनुष्ठानमिति। प्रकृतं
ते तु श्रवणं न कस्य विसृतिः न मनननिदिध्यासनयोस्तत्राप्यनुष्ठानांगत्वविचारः फलं भवेत्। त
स्मान्न तात्त्रियशेषत्वं मनननिदिध्यासनयोः किंतु यथा घटादिकार्यमृत्पिंडानां प्रधानकारणता
वक्त्रादीनां सहकारिकारणतेति प्राधान्या प्राधान्यव्यपदेशः। तथा श्रवणमनननिदिध्यासनाना
मिति मंतयंस्त्वितं वैतद्विवरणार्थैः। शक्तितात्पर्यविशिष्टशब्दावधारणं प्रमेयावगमं प्रत्यव्य
वधानेन कारणं भवति। प्रमाणस्य प्रमेयावगमं प्रत्यव्यवधानं। मनननिदिध्यासने तु विज्ञेयस्य
प्रत्यगात्मप्रवणत्वं संस्कारपरिनिष्पन्नतदेकाग्रवृत्तिकार्यद्वारेण ब्रह्मोद्देतहेतुतां प्रतिपद्येते
ति फलं प्रत्यव्यवहितकरणस्य विशिष्टशब्दावधारणस्य व्यवहितमनननिदिध्यासने तदेगे
अंगीक्रियेते इति श्रवणादिषु यमुमुक्षुणामधिकारः। काम्ये कर्मणि फलकामस्याधिकारित्वात् ३८
मुमुक्षायां वानित्या नित्यवस्तु विवेकस्य इहामुत्रय फलभोगविरागस्य शमदमोपरतितितिसा

समाधानश्च ज्ञानावविनियोगः। अंतरिंद्रियनिग्रहः शमः बहिरिंद्रियनिग्रहो दमः विज्ञेयाभावउपरतिः
तितिसा शीतोष्णादिद्वंद्वसहर्नं तितिसा। विज्ञेयाकाग्र्यं समाधानं। गुरुवेदवाक्य विश्वासः श्रद्धा
अत्रोपरतिश्च न सन्यासोपिधीयते। तथात्र सन्यासिनामेव श्रवणाधिकार इतिकेचित्। अन्ये
तु उपरमशब्दस्य संन्यासवाचकत्वात्तावात्विज्ञेयाभावमात्रस्य गृहस्थेष्वपि संभवत्। जन
कारेणपि ब्रह्मविचारस्य श्रयमाणत्वात्। सर्वश्रमसाधारणं श्रवणादिविधानमित्युक्तं। स
गुणोपासनमपि विज्ञेयाकाग्र्यद्वारा निर्विशेषब्रह्मसाक्षात्कारहेतुः। तदुक्तं। निर्विशेषं परं ब्रह्मसा
क्षात्कर्तुमनीश्वराः। ये मंदास्ते नु कथं ते सविशेषनिरूपणे। वशीकृतमनस्येषां सगुणब्रह्मशी
लनात्। तदेवाविर्भवेत्साक्षादपतोपाधिकृत्य नमितिसगुणोपासकानां वार्धिरादिमार्गेण
ब्रह्मलोकगतानां तत्रैव श्रवणाद्यत्पन्नतत्त्वसाक्षात्काराणं ब्रह्मण्यसहमोक्षः। कर्मिणां दुर्ध
मादिमार्गेणपि तल्लोकगतानां मुपयोगेन कर्मक्षये सति पूर्वकृतसुहृत्तदुद्धृता नुसारेण ब्रह्मा

वे. प.
३९

दिष्ठावरांतेषु पुनरुत्पत्तिः। तथा वश्रुतिः। रमणीयवरणा रमणीयां योनिमापद्यंते कस्य वरणाः
कस्यां योनिमापद्यंते इति प्रतिषिद्धानुष्ठाधिना रोरवादि नरकविशेषेषु तत्तस्यापोपवितातीव
दुःखमनुभूयश्चक्रादियोनिषु स्थावरादिषु बोत्पत्तिरित्यलमिति प्रसंगागतप्रपञ्चेन। निगुण
ब्रह्मसाक्षात्कारवत्स्तनलोकांतरगमनं। न तस्य प्राण उक्ता मतीति श्रुतेः। किं तु यावत्प्राण
क्षयं सुखदुःखे अनुभूय पश्चादपहज्यते। ननु सीयंते वास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे इत्या
दिश्रुत्या ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते ज्ञेनेत्यादिस्मृत्या विज्ञानस्य सकल कर्मक्षयहे
तुत्वनिश्चये सति प्राणश्च कर्मावस्थानमनुपपन्नमिति चेत्। तस्य तावदेव विरंयावन्नाविमोक्षेय
संपत्त्य इत्यादिश्रुत्या नापुत्रं सीयते कर्मत्यादिस्मृत्या वउत्पादितकार्य कर्मव्यतिरिक्ता
नां संचितकर्मलाभेव ज्ञानेनावश्यत्वापगमात्। संचितं च द्विविधं। सुकृतं दुष्कृतं चेति। तथा
वश्रुतिः। तस्य पुत्रादायमुपयंतिसु हृदसा धकृत्यां द्विषंतः पापकृत्यामिति ननु ब्रह्मज्ञानात् ३९

ज्ञाननिवृत्तौ तत्कार्यप्रासञ्चकर्मणोपनिवृत्तेः कथं ज्ञानिनो देहधारणमुपपद्यत इति चेन्न। अ
प्रतिबद्धज्ञानस्यैवाज्ञाननिवृत्ततया प्रासञ्चकर्मरूपप्रतिबंधदशायां अज्ञाननिवृत्तेरनंगीकारा
त्। नन्वेवमपि तत्त्वज्ञानादज्ञाननिवृत्तौ सर्वस्य मुक्तिः स्यात्। अविद्याया एकत्वेन तन्निवृत्तौ
कविदपि संसारायोगादिति चेन्न। इष्टा पत्तिरित्येके। अपरे तु एतद्विषयपरिहारायैव इंदोमा
याप्तिरिति बद्धवन्नानुगृहीतमविद्यानात्वं नो मंगीकर्तव्यमित्याहुः। अन्ये तु। एकैवा
विद्यातस्या एवाविद्याशक्त्यो नाना। तथा च यस्य ब्रह्मज्ञानं तस्य स्वब्रह्मरूपावरणजी
वभेदेन ब्रह्मरूपावरणशक्त्यो नाना तथा यस्य ब्रह्मज्ञानं तस्य ब्रह्मस्वरूपावर
णशक्तिविशिष्टाविद्यानाशः। नत्वप्रतिब्रह्मस्वरूपावरणशक्तिविशिष्टाविद्याना
श इत्यभ्युपगमात् नैकमुक्तौ सर्वमुक्तिः। अतएव यावदधिकारव्यवस्थितिरधिका
रिणामित्यस्मिन् अधिकरण अधिकारि पुरुषाणामुत्पन्नतत्त्वज्ञानानां इडादीनां देहधा

वे.प. ४०
रणानुपपत्तिमाशङ्क्याधिकारापादकप्रारब्धकर्मस्वमाप्त्यनंतरं विदेहकैवल्यमिति सिद्धांति
तं। तदुक्तमाचार्यैः। उपासनादिसंसिद्धोपावदीश्वरदर्शनं। अधिकारं समाप्येते प्रविशन्ति
परंपरमिति। एतच्च एकमुक्तौ सर्वमुक्तिरिति पक्षो नोपपद्यते। तस्मादेकाविद्यापक्षेऽपि प्रति
जीवमावरणभेदो परोक्षतद्वावस्थोपपादनीया। तदेवं ब्रह्मज्ञानान्मोक्षश्चानर्थनिवृ
त्तिर्निरतिशयब्रह्मानंदावाप्तिश्चेति सिद्धं प्रयोजनं ॥ ॥ इति श्रीधर्मराजाध्वरी इवि
रवितायां वेदांतपरिभाषायामष्टमः परिच्छेदः समाप्तः ॥ शुभमस्तु सर्वजगतः

90